
UDK 811.163.42'35
81'35

Izvorni znanstveni rad - studija

Ivo Škarić
Filozofski fakultet, Zagreb
Hrvatska

**KAKAV PRAVOPIS
(IZMEĐU FONETIKE I FONOLOGIE*)**

SAŽETAK

U članku se teorijski raspravlja o razlici između glasnika i fonema te zaključuje da bitna razlika nije u širini pojma ili stupnju apstraktnosti tih entiteta nego u tome što je glasnik univerzalni govorni entitet, a fonem mentalni specifično jezični entitet. Zbog toga su u svakom jeziku razlike između fonetske i fonološke transkripcije znatne, čak i kad je uporabljana široka fonetska transkripcija.

Za postojeći se hrvatski pravopis tvrdi da on dobrim dijelom slijedi načelo fonološke transkripcije, ali da ima podosta i od fonetskoga, pa ponešto i od etimološkoga načina pisanja. Smatra se, a na temelju mjerenja, da bi bilo bolje za čitanje, pisanje i učenje kad bi pravopis bio dosljedan, tj. u slučaju hrvatskoga pravopisa dosljedno fonološki.

Način pisanja kroz stoljeća hrvatske pismenosti daju dovoljno indicija za tezu da se u doba prije prvoga službenog pravopisa 1892. intuitivno pisalo dosljednije fonološki nego što je to danas propisano.

Pledira se za promjene u hrvatskom pravopisu. Intervenirati bi trebalo u jednoznačnom pisanju fonema, kojih ima 29 (bez /č/, /dž/ i /ije/, a sa slogovnim r), i u nemalom broju reinterpetacija fonemskih postava u riječima. Najčešća je uklanjanje slova j u međusamoglasničkim položajima sa i i e, a gdje nije morfemski motiviran nego je nefonemski prozodijski glasnik (npr. kemija, gloria umjesto kemija, glorija) te ispravljavanje mnoštva fonetskih zapisanih asimilacija koje nisu fonemske (npr. otpadci, svjedodžba, pretpovijesni, iščitati, poputbina). Refleks dugoga staroga jata interpretira se kao dvofonem /je/ jednako kao i kratkoga jata, pa bi ih trebalo jednako i pisati (cvjet, cvjetni, ljep, ljepši). Predlaže se pisanje slogovnoga r posebnim znakom r

Ključne riječi: pravopis, hrvatski jezik

* Ovaj je tekst napisan dosljedno fonološkim pravopisom da bi se demonstrirao način pisanja za koji se autor zalaže

Kakav je hrvatski pravopis sada, kakav je bio i kada kakav, kakav će biti ili kakav bi trebao biti sutra – sve su to pitanja na koja se mogu čuti najrazličitiji stručni i nestručni odgovori. Gornji naslov daje mogućnost i da se klikne “Kakav divan pravopis imamo !”, ali se može izgovoriti sa zgražanjem “Kakav nevaljao pravopis !”. Intonacija može biti i takva da sva pravopisna pitanja i sudove o njemu omalovaži u smislu “Pusti pravopis – primimo se pametnijega posla!”.

Simbolična vrjednost pravopisa

Ako se pozornost usmjeri u simboličnu, iracionalnu vrjednost pravopisa, uzevši mu grafiski i ortografski sastojak zajedno, vidjet ćemo da mu ona ispunjava pretežit dio njegova značaja i da nam umni razlozi često tek prikrivaju tu iracionalnost. Prisjetimo se samo značaja naše glagolice, pa posebno još uglate glagolice, usporedno ćirilice i bosančice te postupne prevage latinice u hrvatskoj pismenosti! Što sve nije izrazilo iz Gajeve reforme, potom iz tzv. Bečkog dogovora iz 1850. kojim se ugovaralo pisanje refleksa starog jata, pisanja slova *h*, i slogovnoga *r*. A godina 1892., u kojoj se pojavio prvi pravi cjeloviti *Hrvatski pravopis* Ivana Broza, usvjestila se kao godina početka hrvatske pravopisnosti. I poslije su se mnoge društvene suprotnosti između dvaju svjetskih ratova ukrštavale simbolima Boranićevih i Belićevih pravopisa. *Korienski pravopis* iz doba NDH-a mnogima je obilježen tom povješću i tom ideologijom. Potom je ideologija bratstva-jedinstva razvila zastavu novosadskog pravopisnog dogovora. Sljedio je povjesno prerani pokušaj obrtanja trobojnih boja “londoncem”. Pravopisna je simbolika tako moćna da rječ “ćirilica” može ponekad prekriti cijelo značenje srpskog jezika i srpske kulture, a rječ “latinica” može označiti cijeli hrvatski jezik i kulturu.

Unutar samo jedne grafie, latinice, zagovaranje pravopisnih načela kao što su fonološko (prije označavano kao fonetsko) i morfonološko (prije nazivano etimološkim ili korjenskim), može dobivati debele ideološke premaze. Vrlo je visoko pretkazljivo da će naši politički mentalni sklopovi ljevo od centra naginjati više prema, kako se kaže, fonetskom načelu, a oni desno od centra više prema korjenskom, kažu, načelu. Uzroke je toga teško ugledati sve, a pogotovo se može lako grješiti u redanju prema važnosti. Fonetički se konotacijski sklop može izvoditi iz romantičarskog narodnjaštva, posebno onog V. S. Karadžića koji po selima skuplja i na sluh bilježi narodne pjesme i priče. Fonetsko je načelo ljevičarsko možda i zato što je, kao internacionala, univerzalno – za sve jezike jednako. Ono je i populističko jer ima zamku lakoga masovnoga početnoga opismenjavanja. Ono nosi poruku tvornosti, materialističnosti, neidealističnosti. Fonetsko načelo raskida s knjiškošću, s prošlošću. Etimološko načelo, naprotiv odgovara ljudima konzervativnije svijesti koji više drže do tradicije, do knjige, do elitizma. U nas se etimologiziranje jače vezuje još uz hrvatstvo, uz ponos na dugu tradiciju pismenosti, a fonetiziranje na spregu sa srpskim jezikom i kulturom. Fonetska strana predbacuje etimološkoj ustaštvo “korienskog pravopisa”, a u obrnutom se smjeru sumnjiči za jugonostalgijnost. Sve u svemu, svi svoj pravopis

drže kao svetinju. Taj osjećaj pravopisa svetinje stalno će lebdjeti i tijekom ove rasprave.

S tim teškim kamenom o vratu sljepih strasti koje me motre uranjam u more pravopisnih problema s nadom da mi ne će nestati čvrsta dna pod nogama. Prvi greben na koji sigurno stajem rješenost je da ostanem na temi hrvatskog pravopisa i da ne govorim ništa za pravopise drugih jezika. Očekujem da me se ne će odatle izguravati spočitavanjem da previše zastupam hrvatski pogled na pravopis, jer će o njemu jedino i biti rječi.

Fonetika i fonologia

Kako više nema grafiskih nedoumica latinica i/li ćirilica i kako su hitro uklonjene slovne poteškoće s diakritičkim znacima na računalima, hrvatskom pravopisu kao grafii i ortografii preostaje tek lagan posao sitnog dotjerivanja po polju koje je preostalo neraščišćeno do kraja nakon velikoga i dugotrajnoga rata "etimologičara" i "fonetičara" tijekom devetnaestoga stoljeća, a s nastavkom čarka tih istih na rubovima ratišta sporadično kroz cjelo iduće stoljeće sve do danas. Srljati u te čarke ne određujući točno pojmove i položaje bilo bi kao grlom u jagode.

Više od jednoga stoljeća je potrošeno u znanosti na razgraničavanju i raščišćavanju pojmova kao što su fonetika i fonologia, glasnik i fonem, morfem i slog, govorna i jezična rječ, a sve je to obavljeno više-manje traljavo i umjesto jasno određenih pojmova ostavljene su nam jasno određene škole – kazanjske, praške, pariške, hardvarske, moskovske, petrogradske. Znanstvenici su, što je i razumljivo, u prvom redu gledali kroz svoj jezik, ili još i gore – kroz mnoštvo jezičnih površina, ili pak kroz svoj znanstvenički interes. U engleskom, francuskom i ruskom, primjerice, najvažnije je bilo odrediti kako se nešto napisano izgovara, a ne kakva je rječ u pomisli. U "misionarskim" istraživanjima egzotičnih jezika važno je bilo ugrubo (široko) zabilježiti kako se ti jezici čuju da bi ih se moglo uspoređivati s drugim jezicima ili dialektima u sadašnjosti i u prošlosti. Pri tome nije bilo važno ulaziti u izgovorne potankosti, u ono što se notira "fonetskom" uskom transkripcijom, niti je toj komparativističkoj strukturalističkoj kombinatorici išćem trebao mentalistički jezični doživljaj "urođenika".

Pravopisna načela

Da bismo o hrvatskom pravopisu mogli nešto određenije suditi, pa i nešto za njega preporučiti, moramo od početka tvrdo, pa makar i po svome, dosljedno odrediti pojmove glasnika, fonema, morfema i rječi te sljedbeno pojmove fonetskoga, fonološkoga, morfonološkoga i etimološkoga pravopisa. (Tim načelima D. Brozović (2001) dodaje još tri: historisko, arbitrarno i ideografsko.)

Pojam glasnika

Fonetskim se načelom grafemima pišu jedan do drugoga glasnici kako se redaju u jednoj govornoj rječi. Granice se između govornih rječi u pismu označavaju razmacima. Govorna se rječ, ili prozodiska, sastoji od niza slogova među kojima je jedan, i samo jedan, istaknut (naglašen). **Glasnik** je najmanji cjelovit hotimičan izgovoran pokret - odvojiv, ponovljiv, izostavljiv, dometljiv i zamjenjiv u cjelosti. Izgovoren znači da je izveden u rječi, koja ne može biti manja od jednoga sloga. On toj rječi daje određen prepoznatljiv oblik.

Glasnik ima isti identitet ako se opaža kao isti u apsolutnom smislu, a to znači ako mu osobine čuvaju isti opažljiv odnos prema antropološkim univerzalijama – prema anatomskom, fiziološkom, akustičkom, senzoričkom i senzo-motoričkom kibernetičkom ustroju. Oštrina kojom se razlikuju glasnici ovisi o oštirini opažajnog praga, koja je veća u onih koji imaju veće iskustvo u perceptivnom raščlanjivanju veće množine različitih idioma.

Najčešći je fonetski zapis onaj koji ugrubo razlikuje glasnike, a to znači onaj koji zanemaruje razlike manje od jednoga opažajnoga obilježja. Opažajno je obilježje onoliki kvantum razlike za koji se zna, ili se o njemu intuitivno tako misli, da barem u nekom jeziku može tvoriti razlikovno obilježje, tj. da ono samo može tvoriti posebnost lika rječi. Zapis glasnika do finoće jednoga opažajnoga obilježja predstavlja tzv. široku fonetsku transkripciju. Znakovi su za tu univerzalnu transkripciju dogovoreni i nazivaju se IPA (International Phonetic Alphabet), a o njihovom se populariziranju i dotjerivanju brine IPA (International Phonetic Assosiation). Zbog lakoće praćenja ovdje ćemo posegnuti za potrebnim IPA znakovima samo za glasnike za koje nemamo grafema u našoj uobičajenoj grafiji. Konvencija je u znanosti da se fonetski zapis stavlja među uglate zagrade, a da se fonološki zapis stavlja između kosih zagrada, pa su te zagrade i znak na što se grafemi odnose – na glasnike ili na foneme, npr. [danas] označava nizove glasnika u izgovorenoj rječi, a /danas/ označava nizove fonema u jezičnoj rječi. Primjere praktične uporabe fonetske transkripcije označene uglatim zgradama nalazimo u rječnicima, npr. u Filipovićevoem engleskom rječniku, gdje je u uglatim zgradama označen način izgovaranja.

Široka i uska transkripcija

Nerjetko se kaže da je široka transkripcija isto što i fonološka, što je netočno. Točno je samo da je široka transkripcija, kad se njome označavaju fonemi, dostatna za predstavljanje bilo kojeg fonemskog sustava. Naime, širokom se fonetskom transkripcijom obilježava glasnički variabilitet dobiven kriterijem opažajnih obilježja. A opažajna su obilježja sva ona, i samo ona za koja znamo ili intuiramo da u bilo kojem drugom jeziku mogu biti i razlikovna, fonemska, tj. onaj minimalni kvant koji može jednu rječ razlikovati od druge rječi u tom jeziku ili od nerječi za taj jezik.

Za razliku od široke transkripcije, podjednako fonološke i fonetske, uska je transkripcija samo fonetska jer obilježava variabilitet koji je brojniji od onog obuhvaćenog širokom transkripcijom budući da je kriterij sitnija razlika ispod praga uobičajene opažljivosti na pojedinim segmentima. Te se razlike mogu opaziti kao opća izgovorna značajka nekog idioma ili individualne dikcije, mogu se čuti kao izgovorni "akcent" ili se pak mogu izmjeriti instrumentima, ili o njima zaključivati posredno. Tako se palatografskim mjerenjem može utvrditi da [n] u rječi *dno* ima izgovorno mjesto nešto više naprijed nego u rječi *noga*, da se [k] izgovara više naprijed u rječi *kilo* nego u rječi *kuća*; analizom zvuka može se utvrditi da [l] u rječima *slava* i *glava* nije podjednako ozvučeno, jer je u *slava* u prvom djelu obezvučeno u dodiru s bezvučnim [s]. Može se također utvrditi da je [l] u *tlačiti* labavijeg izgovora i kraće nego u rječi *lako*, a prema ponašanju u govoru može se zaključiti da [p] u *špaga* i u *pšenica* nisu jednako čvrsti jer u *pšenica* lako nestaje. Za sve te sitne nianse glasnika, uključujući i one koje predstavljaju individualne izgovorne nedostatke – IPA ima također mnoštvo dodatnih znakova. Sve su te razlike sitne ne zato što bi one bile doista sitnije od onih opažajnih, dapače često su materialno i veće od tih, ali one nikad nisu takvi, ne toliki, kvanti koji mogu biti razlikovni. Te su sitne razlike važne za opis posebnosti izgovora nekog idioma. Pri izradi sintetičkoga govora te su sitne pojedinosti važne da bi se sintetizirao što naravniji govor. U povjesti jezika iz tih se malih razlika mogu protumačiti kvantni preskoci.

Fonetski pravopis

Ni jedan se uporabljiv fonetski pravopis ne temelji na uskoj transkripciji jer bi od nestručnjaka takvo bilježenje bilo zbrkano i za prjenos teksta nepotrebno. Kad se spominje fonetsko načelo u pravopisu, uvijek se podrazumjeva samo široka fonetska transkripcija.

Dosljedno fonetsko bilježenje predstavlja jednoznačnu transformaciju *glasnik – grafem – glasnik*, tj. takvo gdje svaki različit glasnik ima svoj poseban grafiski znak. Prema fonetskom načelu pisanja odvojeno se piše svaka govorna rječ, a ne svaka jezična rječ, što je također osobina tog pisanja. U fonetskom se pismu doista piše kako se govori. Navest ću niz primjera da nam bude posve jasno što se upravo izreklo. Evo ih: [stan] (za /stan/), [zima] (za /zima/), [znanje] (za /znanje/), [dobro] (za /dobro/), [išaosam] (za /išaol/sam/), [daomugaje] (za /dao/mul/gal/je/), [usnazi] (za /ul/snazi/), [nizašto] (za /ni/za/što/), [ijonda] (za /i/onda/), [kotkuće] (za /kod/kuće/), [istorbe] (za /iz/torbe/), [beščega] (za /bez/čega/), [iždepa] (za /iz/depa/), [iškole] (za /iz/škole/), [krošumu] (za /kroz/šumu/), [kodubrovnika] (za /kod/dubrovnika/), [otate] (za /od/tate/), [boga] (za /bog/ga/), [daje] (za /da/je/), [bradbi] (za /brau/bi/), [sačce] (za /sad/če/), [paščce] (za /past/če/), [radija], [bijo], [dvanajest], [otstupiti], [potekst], (za /podtekst/), [otčepiti], [gratski], [pozdiplomski], itd. Fonetskom bi se širokom transkripcijom morala pisati tako jer, da parafraziram inače vrlo nerazumnu parolu "jednom fonem, uvijek fonem" (Once a phonem always a phonem) na način koji

ima smisla, tj. da je "jednom glasnik, uvijek glasnik", ako je [š] u šuma, onda je [š] i u [beščega], jer se tako govori doista.

Iz primjera se može uvidjeti da sadašnji hrvatski pravopis ne može biti označen kao fonetski jer se on razlikuje od fonetskog u objema važnim osobinama - u tome što ne piše govorne riječi spojeno i u tome što ne prati grafemima glasnike nimalo dosljedno. Starinski naziv fonetski za to kako se u nas piše dolazi od tuda što je u devetnaestom stoljeću drukčije bila određena fonetika. Može se pretpostaviti da nitko, tko zna što je to, ne će nipošto zastupati fonetski pravopis ni sada ni u budućnosti. Međutim, fonetsko je označavanje nezaobilazno pri bilježenju dialčkata, pri označavanju načina izgovaranja za strance koji uče jezik i za domaće koji se ne snalaze do kraja dobro u pravogovoru.

Fonemi i morf - fonološko pravopisno načelo

U fonološkom se pravopisu pišu fonemi, a u dosljednom fonološkom pravopisu uspostavljen je savršen jednoznačni odnos *fonem - grafem - fonem*. Da bi razlika između fonetskog i fonološkog zapisa bila posve jasna, treba usvjestiti pojam fonema, koji nije isto što i glasnik. Što fonem doista jest, ne postoje usuglašena gledišta, na što su već Jakobson i Halle (1956) upozoravali. Ja ovdje fonem poimam mentalistički, što je i najstarije gledište, kojemu je izvor u Kazanjskoj školi B. de Courtneya. Fonem se određuje kao najmanji odvojiv i zamjenjiv predočbeni isječak jezičnoga lika u pomisli kompetentnoga govornika. Izmjenom već samo jednog takvog isječka, tj. fonema, najmanji se jezični lik, koji se naziva **morf** mjenja u alomorf ili u drugi morf ili u nemorf. A fonem nije isti nego je drugi ako se promjeni za barem jedno razlikovno obilježje. Razlikovno je obilježje ono opažajno obilježje koje u jezičnoj pomisli može pretvoriti morf u nemorf, u drugi morf i u alomorf - tim ontogenetskim redoslijedom. **Morfom** se naziva plan izraza najmanjega jezičnoga znaka, koji je morfem. Uzmimo za primjer morfem *iz*, kojemu je lik /iz/, a značenje "od nečeg". Taj morfem nalazimo u riječi *izvući*, a u malo preinačenom liku, preinačenom za jedno razlikovno obilježje, što znači za jedan fonem različit, nalazimo ga u riječi *istjerati*. Tu je lik /is/ alomorf liku /iz/, koji je temeljni morf. S drukčijom malo preinakom, s preinakom /i/ u /u/, taj morf postaje drugi morf - /uz/ i nalazimo ga u riječi *uzgred*, a s preinakom u /ez/, ili /it/ nastaju nemorfi, pa su riječi s takvim nemorfima, kao što bi bile *ezgred*, *itvući* i sl., nerječi. Da su nešto nerječi, u nekome jeziku ili da su različite riječi u njemu zna ili umišlja da zna, što je za razinu fonema isto, kompetentni govornik toga jezika.

Druga artikulacija kao psiholingvistička univerzalija

U mentalističkoj koncepciji fonem nije konstrukt jezičnog opisa nego psiholingvistička stvarnost. Njega ne treba utvrđivati nalaženjem minimalnih parova riječi jer se fonem stvara već u dječjoj svijesti i na maloj količini riječi i nerječi. Samim mentalnim jezičnim zrenjem djeteta dolazi do sposobnosti fonemske

analize i sinteze, do tzv. druge artikulacije, i to prosječno u dobi oko šeste godine. Tada djete na poticaj iz vana može poznate si rječi izgovarati "slovo po slovo" (naravno, i dok još ne zna pisati i čitati), npr. sposoban je sam rječi kao *baka*, *ulica*, *nebo* izgovoriti rastavljeno [b-a-k-a], [u-l-i-c-a], [n-e-b-o], a isto tako može, ako mu se zadadu tako rastavljene rječi, sintetizirati, skupiti ih zajedno u rječ. Ta je sposobnost univerzalna. Taj se postupak može primjeniti i za uklanjanje nedoumica o fonemskom liku rječi; dovoljno je tražiti od ispitanika da izgovore rječi rastavljeno. Pri tome treba računati s time da pravopisno znanje može remetiti autentični jezični lik. Tako npr. teško je tim postupkom jasno utvrditi da li onaj koji rječ *odstupiti* rastavlja na [o-d-s-t-u-p-i-t-i] dosita ima /d/ a ne /t/, i ima li ga jer zna da se tu piše *d*. Slično je s rječima kao što je *bio*, u kojoj se možda rastavljanjem ne bi našao /j/ ili zato što ga u jeziku nema ili zato što ga je poznavanje pravopisa izbacilo. Nesigurnost bi se mogla pojaviti i ako želimo kod pismenih utvrditi kakav je fonemski lik u rječi *kenija*. Tu fonema /j/ vjerojatno nema, ali u pismenih se ljudi on može u drugoj artikulaciji pojaviti lažno pod utjecajem poznavanja pravopisa koji zahtjeva *j*.

Zato bi fonemske likove bilo dobro ispitivati kod onih koji nemaju učvršćene pravopisne navike - kod djece i slabo pismenih odraslih. Svojedobno sam (Škarić, 1969/70) ispitivao pedesetak djece drugog razreda osnovne škole, dakle u dobi kad je tek naučen načelo fonem-slovo, ali se još nije učvrstila slovna slika u pojedinim rječima. Snimljene su bile rečenice izgovorene kao što su npr. [dolazim išume], [bijosam kotebe], [dolazim otamo], [jasam izagreba], [brati daje knjigu], [kukurusi pojco], [ijondasamga stigao] i sl. Te su rečenice djeca nakon nekoliko slušanja trebala zapisati. Samo osam posto zapisa je bilo fonetskih tipa *kotebe*, *iskuće*, *išume*, što znači da su djeca ispravljala glasnike koje čuju u foneme kao nešto najnormalnije. Čak su u tom ispravljanju odlazili, prema našoj subjektivnoj procjeni, i predaleko - do morfonološkog "ispraavljanja", alomorfa pa su u desetak postotaka znali napisati *odpjevaj* (za *lotpjevaj*) i iz *izsjeci* (za *lisjeci*).

Slobodna distribucija fonema

Kako je fonem misleni entitet, predočba, ne možemo mu se postaviti nikakva ograničenja glede njegovog pojavljivanja ili nepojavljivanja na nekom isječku rječi, kao što se ne može ni inače postaviti ograničenja koja bi zabranjivala da se u nekoj situaciji na nešto pomisli ili naredbe koje bi prisiljavale da se u nekoj drugoj prigodi mora na nešto pomisliti. Sve što se može od toga dogoditi jest to da nešto od toga bude suvislo ili nesuvislo, a za foneme da od toga nastanu stvarne rječi ili nepostojeće rječi. Distribucijska ograničenja, o kojima govori klasična fonologija, ograničenja su koja postavljaju "usta", a ne pomisao i jasan su trag fonetskog puta kojim je kročila fonologija. Naime, ono što se s motrišta fonetike jasno vidi, to je da se fonologija previše oslanja na fonetiku. Što nam to može preječiti da pomislimo na samo jedan suglasnički fonem, dakle, na suglasnik, na distribucijski "nemoguć" nesamoglasnik sam za se, npr. na /k/, na /s/.

/p/ ili da zasmislimo bilo koju "nemoguću" skupinu fonema, npr. /dsk/, /ststr/, /rmsk/ i bilo što drugo?! Uostalom, sve se te skupine mogu i pronaći u nekim rječima, npr. u /vedski/, /poststresni /, /harmsski/ (prema Harms), a ako se ne mogu pronaći u rječima, mogu se naći u nerječima. Sto se izgovornih organa tiče, izgovor se uvijek već nekako snalazi. Ako ne drukčije, a ono tako da računa s "uvidavnošću", tj. redundancijom slušača. Kad te redundancije nema dovoljno, tj. onolike s kolikom računa govornik, što se događa u komunikaciji s jezičnim strancima ili s novim naraštajem u istom jeziku, može doći do pogrešnih izčitavanja izgovornih namjera, tj. do fonemskih asimilacija, o čemu će u nastavku biti više rečeno. Više nego o distribucijskim zabranama treba razmišljati o distribucijskim vjerojatnostima, a tu doista nema kvviprobabiliteta, ni što se vjerojatnosti pojedinih fonema tiče ni što se tiče njihovih skupina.

Odnos fonem - glasnik

Fonemi se u govoru signaliziraju glasnicima. Komunikacijski lanac *pošiljateljeva poruka – signal – primateljeva poruka* u govoru se na razini druge artikulacije konkretizira u lanac: *fonem – glasnik – fonem*. Kako u govornom nizu glasnici ispunjavaju cjelokupno trajanje govora osim stanka, to se na samim glasnicima moraju istodobno poslagati i svi drugi govorni slojevi – prozodije slogova, rječi i rečenica te paralingvističko znakovlje, govorna izražajnost i sloj krika. K tomu glasnici se u nizu moraju jedan s drugim uskladiti da ne razbiju ritmotvorne jedinice. Od svega toga glasnici foneme signaliziraju "kako stignu", tek toliko da ih namignu, ali ipak tako da u "sporazumu" sa slušačem, s njegovom redundancijom, uzmognu dojaviti foneme dostatno. U igri su, dakle, težnje prema holističkom govornom izrazu iz desne moždane hemisfere i težnje prema artikuliranom, segmentalnom govoru iz lijeve hemisfere, a u lijevoj još nastojanje za jasnim opozicijskim selekcijama iz Wernickeova središta i suprotni zahtjev za međusuglasničkim adaptacijama, za sintagmatizacijom, iz Brokina središta te za mišičnom redukcijom iz malog mozga. Izgovaranje fonema je stalno drukčija kompromisna rezultanta svih tih težnja. Zato kad u naravnom govoru promatramo odnose između dva usporedna sljeda, sljeda fonema i sljeda glasnika, ne nalazimo stalne podudarnosti, nego nalazimo da isti glasnik može stajati za više različitih fonema, a isto tako da se isti fonem oglašava na više različitih glasničkih načina, uključujući i ničim.

Drugčiji izgovor fonema - alofoni

Govorno ostvarenje fonema u neutralnom glasničkom okolišu i uz malu redundanciju naziva se **tipičnim glasnikom** za taj fonem, a sva drukčija glasnička ostvarenja, različita za barem jedno opažajno obilježje, nazivaju se **alofonima** toga fonema.

Između ostalih načina, fonem se može oglasiti i tzv. **posebnim alofonima**, tj. glasnicima koji se za taj fonem ostvaruju samo u određenim međusuglasničkom

okolihu, a drugdje ne i zato nisu posebni fonemi. Za njih je važno reći da se oni razlikuju od tzv. tipične ili slobodne realizacije fonema za barem jedno opažajno obilježje. Opći svehrvatski govor ima nekoliko posebnih alfona i to zvučni *h* kojemu je IPA znak *ɣ*, zvučni *c* kojemu je znak *dz*, zvučni *f* kojemu je znak *f*, nosni *v* koji se označava sa *ṽ*, dvousnjeni *v* koji se označava sa *w* i mekonepčani *n* sa znakom *ŋ*. Fonetski bi zato širokom transkripcijom trebalo pisati [daɣga], [stridzbi], [grofbi], [znaṽvas], [uwuči], [stran̄ka] itd. Da se ti glasnici ne predočuju kao posebni fonemi, lako se uvjeriti ako zadamo da se rječi, u kojima su, izgovore rastavljeno, dovoljno i samo na slogove. Tada se opazi da ih govornik vraća u "normalni" oblik, tj u tipične glasnike za te foneme i da nije spontano svjestan njihove drukčosti. Fonološki se pravopis, naravno, ne obazire na tu drukčost nego sljedi jezične predočbe fonema. Slično je i s glasnicima koji ne predstavljaju nikakav fonem, ali se izgovaraju da bi ostali fonemi mogli biti izgovorljivi. To je samoglasnik [ə] (npr. u [biciklə], [sə], [kə]), klizni aproksimant [j] (npr. u [vidiyo], [kemiya], [verdiya]) glotalni [ʔ] i [h]. Ni tih glasnika nema u jezičnim predočbama; u izgovaranju glas po glas njih ispitanici izostavljaju. Ni tima glasnicima nema mjesta u fonološkom pisanju. Svi posebni alofoni i nefonemski glasnici iz nekog jezika mogu u drugome biti fonemi. U engleskom su /w/, /ɹ/ i /ə/ fonemi. U talianskom je /dz/ fonem, ali s druge strane naš fonem /z/ u talianskom je alofon a ne zaseban fonem.

Svi ti višeznačni transformacijski odnosi na relaciji *fonem - glasnik i glasnik - fonem* stvaraju privid zbrke samo na jednom tankom površinskom sloju. Red se na tom tankom sloju može tvrdo uspostaviti tako da se naredi da svaki glasnik jednom fonem, uvijek bude taj fonem. Kad se, ostajući na toj površini, čita tekst fonološki napisan, "red" se uspostavlja tako da se svaki grafem izgovara uvijek istim glasnikom, naravnosti govora unatoč. U naravnom govoru pak, uključeni su mnogi prilagodbeni programi koje podjednako pozna govornik i slušač, uključena su prepoznavanja jezičnih likova i iz različitih indicia stvorena očekivanja, koja ne samo da dopuštaju da isto u različitim okolnostima smije biti različito, nego ga upravo kodiraju tako da bude različito da bi bilo isto.

Prva artikulacija - morfemi

Prema Martinetu (1960, 1970) prvom se artikulacijom izdvajaju morfemi, što je također univerzalna sposobnost kompetentnih govornika. Na toj razini raščlambe mješaju se dva kriterija – jezični i govorni, a to znači morfemski i slogovni. Slogovi se razdvajaju u svojim granicama, a morfemi u svojim junkturama. Junktura su više ili manje izrazite, bolje bi bilo reći slabe. Kad su jako izrazite, što znači da je sraslost između morfema slaba, na tom se mjestu nalazi *moguća stanka* ili virtualna pauza, kako kaže Martinet. Tu su morfemi lako razdvojivi, a odvojeni su morfemi "prozirni". Prozirnost znači da se morf prepoznaje u osnovnom fonemskom liku bez obzira kako se izgovaraju njegovi glasnici, koji se pokoravaju fonetskim pravilima, koji vladaju unutar govorne rječi. U prozirnim morfemima jasno prepoznat morf "ispravlja" glasničke "deformacije".

pa je u tim prozirnim morfima nepodudarnost između fonema i tipičnih im glasnika najveća. Takvi se nesrasli morfemi najčešće pišu odvojeno u fonološkom pravopisu, ali ne uvijek. Pri razdvajanju na slogove granice će sloga biti tamo gdje je i jaka junktura čak i ako morf nema uvjeta da bude slog ([sə-bra-tom]). Evo nekoliko primjera koji pokazuju diskrepanciju fonološkog i fonetskog pisanja vrlo prozirnih morfa u govornim rječima: /iz//torbe/ - [istorbe], /iz//šume/ - [išume], /iz//depa/ - [iždepa], /kod//tebe/ - [kotebe], /dažd//če/ - [dašće], /past//češ/ - [pašćeš], /vrag//ga/ - [vruga], /daj//je/ - [daje] itd. Te su junktore vrlo izrazite i u složenicama, pa i tu morfi prozirno pokazuju svoj temeljni oblik, npr. /postiplomski/, a ne kao što se pravilno izgovara [pozdiplomski], /jedanput/, a ne [jedamput], /transčileanski/, a ne [tranščileanski]. Slično se ponašaju i sve nove, rjetke, privremene ili povremene tvorenice kao npr. /predpovjesni/, - ne /pretpovjesni/, /azbestni/, - ne /azbesni/, /olipski/, - ne /olipski/, /ustni/, - ne /usni/, /lučba/ - ne /ludba/ (ili /lužba/). Izvorni se morf ponekad mora čuvati iz potrebe da se očuva prepoznavanje rječi u preoblikama, npr. /Medka/ od *Medak* (selo) umjesto /Mečka/, /Gudci/ (selo), a ne /Guci/ /mladca/ od *mladac* umjesto /mlaca/, /batci/ od *batak* umjesto /baci/ itd. Fonološki osjećaj čuva neke oblike koji bi fonetske preinake previše izobličilo početni lik, a to bi se dogodilo kad bi *ts*, *ds*, *dč* i *dš* prešli u [c] i [č] (npr. /bratski/ u [bracki], /gradski/ u [gratski] ili [gracki], /odšetati/ u [otšetati] ili [očetati], /odčepiti/ u [otčepiti] ili [očepiti])

Morfonološki pravopis

Kad je morfem poluproziran, tj. srastao s drugim, a granicu rastavljanja preuzima nečelo slogovanja, oblik mu postaje alomorfofom ako su se dogodile fonološke promjene zbog glasničkih preinka. Tada se fonološko i široko fonetsko bilježenje izjednačuje, osim za posebne alofone, pa se piše /zbrojiti/ i [zbrojiti] i sloguje se [zbro-ji-ti]; /zbgom/ i [zbgom] i sloguje se [zbo-gom]; /gozba/ i [gozba] i sloguje se [go-zba]; piše se /iskoristiti/ i [iskoristiti] i sloguje se [i-sko-ri-sti-ti] itd.

Morfloško je načelo pisanja ono koje "ispravlja", ne alofonske glasnike u foneme jer to čini fonološko, nego alomorfe u osnovne morfe. To se čini tako što se sa stanovitim naporom prisjećanja prepoznaje o kojem se zapravo osnovnom morfu radi, pa ga se pismom označava u tom osnovnom obliku. To prepoznavanje omogućuju obvezna, i samo ta, asimilacijska pravila, kojima se reverzibilnim postupkom fonemi "ispravlja" u polazne oblike. Iste primjere, koji su prije dani za fonološko pisanje, u morfonološkom bi trebalo pisati *sbrojiti*, *sbogom*, *gostba*, *izkoristiti*. Morfonološkim se pismom želi tvorbenost rječi učiniti što jasnijom, ali zasigurno prejasnom onoliko koliko prelazi potrebe dovoljnosti, koju sam jezik najbolje utvrđuje.

Korjenski pravopis

Kad bi se rječima zapisivao lik morfema kakav je bio u nekom prijašnjem vremenu, a koji je sadašnjim govornicima izgubio svoj identitet jer su im nepoznata transformacijska pravila kojima se dolazi do njega ili su im neobvezna, takav bi zapis predstavljao etimološko pisanje, npr. kad bi se *koljevka* pisala *kolebka*, *pečem pekem*, *ljestve lazstve*, *ožujak lžnjak* i sve ostale rječi na taj način. Tim se načelom u povjesti hrvatske pismenosti nikad nije pisalo, premda se vrlo često ono što se ovdje naziva morfonološkim načinom pisanje. pa velikim djelom i onoga što se ovdje objasnilo da je fonološko pisanje, nazivalo i još se ponekad naziva baš tako – etimološkim ili korjenskim pisanjem. Francuski i engleski pravopisi primjeri su etimološkog pisanja.

Fonetsko, fonološko, morfonološko i korjensko pisanje - praktično

Pisanje glasnika širokom ili uskom transkripcijom, i bez obzira koje foneme i da li uopće ikoje glasnici signaliziraju, naziva se fonetskim pisanjem. Pisanje fonema svakoga svojim grafemom bez obzira kojim se glasnikom i da li se ikojim oni izgovaraju naziva se fonološkim pisanjem.

Sadašnje nedoumice za hrvatski pravopis mogu se kretati samo od širokog fonetskog zapisa do dosljednog fonološkog zapisa. Do ispravnoga fonetskog zapisa doći ćemo praktički tako da pri pisanju rječi, za koju nismo posve sigurni kako se piše, ponavljamo cjelu glasno više puta i pažljivo "oslušujemo" kako je zapravo izgovaramo, pa to onda i zapišemo, npr. [verdiija], [verdiija], [verdiija] - dakle *Verdija*; [kemija], [kemija], [kemija] - dakle *kemija*; [bijo], [bijo], [bijo] - dakle *bijo*; [potprecjednik], [potprecjednik], [potprecjednik] - dakle *potprecjednik*; [paščeš], [paščeš], [paščeš] - dakle *paščeš*.

Fonološko je pisanje ono kojim zapisujemo rječ kakva nam je u najbližem pamćenju, tj. tako da na nju intenzivno mislimo, ali da je nipošto ne izgovaramo niti u sebi. Ako nam to ne ide, ispomognimo se tako da rječ(i) izgovaramo ne odjednom, nego slog po slog, a još pouzdanije glasnik po glasnik rastavljamo, npr. [v-e-r-d-i-a], [v-e-r-d-i-a], [v-e-r-d-i-a] - dakle *Verdia*; [k-e-m-i-a], [k-e-m-i-a], [k-e-m-i-a] - dakle *kemia*; [b-i-o], [b-i-o], [b-i-o] - dakle *bio*; [p-o-d-p-r-e-d-s-j-e-d-n-i-k] - dakle *podpredsjednik*; [z-n-a-t-č-e-š] - dakle *znat češ*; [z-b-r-o-j-i-t-i] - dakle *zbrojiti* (a vjerojatno ne [s-b-r-o-j-i-t-i]).

Morfonološko je pisanje ono kojim pišemo rječi nakon što smo se, nakon kraćega razmišljanja, dosjetili kakve su one "zapravo", npr. *otca*, *obkoliti*, *izčašiti*, itd. Za etimološko pisanje morali bismo pitati stručnjaka, zagledati u etimološke rječnike ili naučiti napamet kako se koja rječ piše. ako je takav pravopisni propis.

Fonološki zapis kao opis jezičnih likova

Hrvatski će pravopis u budućnosti, vjerujem, biti onakav kakav je u biti bio u svojoj najdubljoj predprošlosti (do Brozovoga pravopisa iz 1892.), onakav kakav je uglavnom u praksi živio u našoj pravopisnoj prošlosti do danas i onakav kakav se jednoglasno izjavljuje da on jest, a to je fonološki. Nadam se da će bivati sve dosljednije fonološki, što znači da će kao zasebna preskriptivna djelatnost odumirati (a to znači i kao posebna knjiga), jer će sve više sljepo sljediti fonološki opis propisanih jezičnih likova. To znači da, propiše li se u jeziku *dobromu* za *D'*, *dobrome* za *L'*, *past češ*, *noću*, *kada*, *vremena*, *vrjeme*, *gradski*, *predpovjesni*, *što*, *tko*, *točka* itd. onda se upravo tako i piše, a propiše li jezična, ne pravopisna, norma *dobrom* za *D'* i *L'*, *pašćeš*, *noću*, *kad*, *vrjemena*, *vrijeme*, *gratski* (ili *gracki*), *pretpovjesni*, *šta*, *ko*, *tačka*, tako će se i pisati. U dosljednom fonološkom pravopisu svi su prjepori oko jezika, a ne oko pisanja, budući da je jednom za sve ugovoreno da se piše jezično, tj. fonološki. U dosljednom fonološkom pravopisu pisanje nema nikakve svoje inercije, ako /točka/ onda *točka*, ako /tačka/ onda *tačka*. Nedosljednosti u fonološkom pravopisu proizvode komunikacijski šum, pa je bolje da ih nema.

Jezična posebnost i izbor pravopisnih načela

U polazištu treba biti svjestan da nijedan jezik, pa ni hrvatski, sam po sebi nije prikladniji za neku od opcija, jer svi se jezici na svijetu govore artikuliranim glasnicima, sve kad su im, kao hrvatskom, prozodemi razlikovno važni. Svi jezici imaju fonemske nizove, svi imaju morfeme i svi govore u rječima. "Izbor" pravopisnih načela je uglavnom neslobodan i ishod je spleta okolnosti u kojim se razvijala pismenost na nekom jeziku.

Ponekad se kaže da postoje više i manje morfološki transparentni jezici, što nije nikad empirijski potvrđeno, a teško da je i moguće budući da su odnosi prve i druge artikulacije aksiomatski jezične univerzalie. Nije jasan ni logički izvod po kome bi morfološki transparentniji jezici, dakle oni u kojima se morfi manje alomorfiraju, bili pogodniji za fonološko pisanje nego za morfološko, ali se može ustvrditi da su pogodniji za fonološko nego za fonetsko pisanje. Inače, logičnija bi bila tvrdnja da je posve neprozirne morfeme nemoguće pisati morfološki: za njih preostaju samo mogućnosti fonološkog ili etimološkoga zapisa. Morfološko pravopisno načelo se može uključiti kod poluprozirnih morfema, u kojima se razmjerno lako može nazrjeti kakav je osnovni morf, npr. da je u *iščeznuti* početni osnovni morf /iz/ te onda tako "ispravljeno" i zapisati.

Popis fonema u općem svehrvatskom jeziku

Prvo s čime dosljedan fonološki pravopis mora biti na čistu, to je popis fonema. Potom, njima treba pridružiti grafeme, i to svakom fonemu po jedan grafem i svakom fonemu različit. U postojećem je hrvatskom to uglavnom

sredeno, premda do idealnoga treba još ponešto dovršiti, pa na tome sada usmjerujem našu pozornost.

Na dobro utemeljenim razlozima stoji tvrdnja da u suvremenom (ne prošlom) sve-hrvatskom jeziku (ne u ne-hrvatskom i ne samo za poneke govornike) općem (tj. praktičkom standardu, a ne u propisanom "klasičnome") postoji 29 (dvadesetdevet) fonema (a ne tradicionalno izbrojenih 30 niti 31 uz dodatak /ic/). Tih se 29 fonema dobije kad se od poznatih 30 oduzmu po jedna zvučna i bezzvučna afrikata (tj. /dž/ i /č/) te kad se popisu pridoda slogovni /r/.

Dakle, fonemi su u općem svehrvatskom suvremenom jeziku pisani uobičajenim grafemima: a, b, c, č, d, d, e, f, g, h, i, j, k, l, lj (dvoslov), m, n, nj (dvoslov), o, p, r, r, s, š, t, u, v, z, ž.

Kad bi se hrvatski pravopis uskladio s tom svojom fonemikom, znatno bi se olakšalo učenje ispravnog pisanja, smanjio bi se broj pogrešaka u pismu, čitanje bi postalo lagodnije. (Čitatelji ovog teksta, koji je pisan po tom "novom" pravopisu, mogu to osjetiti, a hrvatski bi u tekstovima dobio na posebnosti koja mu dolikuje.)

Svođenje č-ć na č i dž-đ na đ

Da je za većinu Hrvata, napose urbanih, u općem jeziku već završena defonologizacija fonemske opreke č-ć, a pogotovu d-dž, te da se nerazložno gubi energija pri opismenjavanju i trud oko ispravnosti pisanja č-ć i dž-d, što rezultira unatoč svemu tomu dvostruko većim brojem pogrešaka neko što je njihova čak izvankontekstualna razlikovnost, pa da stoga grafisko razlikovanje bez fonemskog pokrića predstavlja veći komunikacijski šum nego što bi širilo komunikacijski kapacitet, utvrđeno je u vrlo rigoroznom empiriskom istraživanju (Škarić, 2000). Istina, opreka č-ć i rjeđe dž-d žive u nekim hrvatskim dialektima, ali u vrlo raznolikom glasnicičkim ostvarenjima, pa se onda u općem govoru te opreke potiru. Evokacijom svog organskog dialekta neki se u pisanju čak dobro i snalaze, a neki se snalaze i naučenim etimologijama – č od /k/ i /c/ palatalizacijom, a ć i đ od /t/ i /d/ jotacijom. Toj dialektalno-etimološkoj ispomoći nema ipak mjesta u fonološkom pravopisu, pa ni u fonematici inače, jer su i svi drugi fonemi nastali na mnoge načine, što može utjecati na njihovu distribuciju i način asimilacijskog djelovanja, ali ne i na fonemski identitet. K tomu, pretpostavljen i fonem /dž/ tipično je "knjiški", izmišljen fonem, jezično neistinit. Tamo gdje je palatalizacijom od bezzvučnog /k/ nastao poluzatvorni /č/ (npr. od /čovjek/ - /čovječe/) od zvučnog mu parnjaka /g/ ne nastaje zvučni poluzatvorni /dž/ nego tjesnačni zvučni /ž/ (npr. od /bog/ imamo /bože/, a ne /bodže/). Kao što je poznato taj je "fonem" zapravo alofon fonema /č/ (npr. od /svjedočiti/ - /svjedočba/ - [svjedodžba], kao što je i [dz] alofon fonema /c/ u npr. [stridzga]. K tomu, glasnička razlika [dž] - [d] moguća je samo u dialektima u kojima postoji č-ć opreka. U njima su se i iz turskog rječi preuzima s tom [dž] - [d] razlikom, a potom su se standardološkom odlukom i svi zvučni palatalni poluzatvorni i iz talianskog i iz engleskog, pa i iz

madarskoga preuzimali kao /dž/ bez valjanog opravdanja, jer tamo to nije bio "tvrdi" glasnik nego neutralni, a u madarskom čak i "meki".

Slogovno *r*

Slogovni se [r] vrlo opazajno razlikuje od suglasničkoga [r], a i strancima zvuči kao osebujan marker našega jezika. Prema IPA označavam taj slogovni vibrant sa *r*. Opreka /r/ - /r/ onakva je kakva je i između /i/ - /j/ ili /u/ - /v/, koje se s pravom smatraju fonemskim vokalskim parovima, kojima parnjake razdvajaju IDO (inherentna distinktivna obilježja) nekonsonantnost/konsonantnost. Tim se obilježjem mogu razlikovati parovi rječi i nerječji npr. /iako/ - /jako/, /haiku/ - /hajku/, /uran/ - /vran/, /istro/ - /Istro/ te /bajka/ - nerječ /baika/, /euro/ - nerječ /evro/, /nārt/ - nerječ /nart/.

Stari hrvatski pisci vođeni jezičnom intuicijom izvornih govornika, koja i jest istinski kriterij kojim se izlučuju fonemi, svi su bez iznimke pravilno razabirali slogovno /r/ bilježeci ga na jugu kao *ar*, a na sjeveru kao *er*, dok su suglasnički /r/ uvijek pisali sa *r* i nikada drukčije (Maretić, 1889). U tome ih nije ništa uznemiravalo sve do 1850. godine, do Bečkoga dogovora, u kojem se u zadnjoj točki, točki 5, navodi kako su potpisnici "jednoglasice pristali, da se pred *r*, gdje ono samo sobom slog čini, ne piše ni *a* ni *e* već samo *r* neka stoji (n.p. *prst*), i to a) zato, što narod tako govori, b) što književnici istočnoga vjerozakona svi tako pišu (osim jednog, dvojce), c) što Česi tako pišu..." I tako je time započelo grafisko odumiranje razlikovanje /r/ i /r/, ali dakako, u jezičnoj su realnosti oni nastavili nepravopisno živjeti.

Ije je je

Dvoglasac /ie/ od staroga dugoga jata, što ga je još Šulek preporučao (Šulek, 1854), koji je Brozović interpretirao kao zaseban dvoglasni fonem (Brozović, 1973, 1991), zasigurno nije u općem svehrvatskom jeziku zaseban fonem, nego je dvofonemska skupina /j/ /e/, kao što je i od kratkog jata te kao što je i od ne-jata, pa je sljed /je/ fonemski isti u npr. /svjet/, /svjetski/ i /jedan/ (Škarić, 1996). Naravno /e/ u /svjet/ je dugi [e] kao i u rječi [jed], ali je to prozodiska osobina, o kojoj ne treba raspravljati u svezi s fonemskim pismom. Pravopis, naravno, može preporučiti da se označi duljina bilo kojeg samoglasnika, a ne samo /e/ od dugog jata, na mjestima gdje kontekst ne uklanja moguću dvoznačnost, premda se u načelu prozodia rječi prema našem pravopisu ne označuje.

Osim što nema pokriča u fonemima, ni u trima /ije/ ni u jednom /ie/, pisanje *ije* za refleks staroga dugog jata treba napustiti i iz još dvaju razloga. Prvo, doista postoje rječi u hrvatskome s nizom fonema /i/ /j/ /e/, pa troslov *ije* treba za njih, npr. /prije/ (iznimno od dugoga jata), /čije/, /pije/, /južnije/ itd. Drugo, treba napustiti pisanje toga *ije* da se prekine sve češće nadriispravno

izgovaranje dvosložnog [i-je] na svim mjestima gdje tako piše, što je ortoepski posve neprihvatljivo u općem svehrvatskom govoru.

I oko ije-je postoji slična, tj. obratna priča od one oko r-r. Naime, stari hrvatski pisci, a koji nisu pisali ikavski ili ekavski, refleksi su jata pisali različito – *ye, iye, ie, ije, je*, ali nikad se nije dogodilo da ikoji pisac tim slovima razlikuje dugi od kratkoga jata, nego je svaki uvijek pisao jednako kako dugi tako isto i kratki jat (Maretić, 1889; Vončina 1993). I opet, tako do Bečkog dogovora, u kojemu su se potpisnici u toči 2 jednoglasice “složili da se na onijem mjestima, gdje su po ovom narječju (misli se na “južno narječje”, tj. istočnohercegovačko, I.S.) dva sloga (syllaba), piše *ije*, a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je*, ili *e*, ili *i*, kako gdje treba, n. p. *bijelo, bjelina, mreža, donio*” Tomu se još dodaje: “zamolili smo svi g. Vuka Stef. Karadžića, da bi napisao o tome glavna pravila.” Tako stoji s dugom prepravopisnom hrvatskom tradicijom o jatu.

Hrvatski fonološki pravopis

Glavni sadržaj pravopisa čine odredbe o pisanju pojedinih riječi, ostavimo li interpunkciju po strani kao nešto univerzalnije što se ne mora vezivati usko uz samo jedan jezik. Problem, dakle, predstavlja pisanje govornih riječi, koje su, znamo, skupine slogovo s jednim istaknutim slogom. Tu se pojavljuju dvije vrste problema. Prva je raščelamb govorne riječi na jezične jedinice te određivanje načina kako to u pismo označiti – razmakom, crticom ili ničim, tj. pisati spojeno. Druga vrsta je problema, koja je povezana s prvom, to je određivanje grafiskih nizova u svakoj riječi.

Odvojeno pisanje jezičnih riječi

U fonetskom zapisu govornu rječ treba pisati zajedno kako se i izgovara, (npr. [daosamtiga]), a glasnici se u širokoj transkripciji pišu onako kako se zamjećuju (npr. [beščega]). U fonološkom pismu pak odvojeno treba pisati jezične riječi, što je u postojećem pravopisu uglavnom dobro riješeno. Dakako, uvijek će se rubno naći ponečeg spornoga, pogotovo u skupini priloških izričaja. Ono što treba češće isticati, i ne samo nestručnjacima, to je da kriterij za fonološko pisanje neodvojenog niza slova nije jedan naglasak, tj. izgovaranje zajedno skupine slogova; to je kriterij za pisanje fonetskih riječi, a ne jezičnih riječi. Zato i čudi spor među stručnjacima oko pisanja riječi *ne ču, ne češ* itd., jer je to isto kao i *ne bih, ne bi* itd. i *ne znam, ne vidim* te svih drugih glagola s negacijom. Razlog za povezano pisanje ne može biti ni to što su u pitanju dvije nesamostalne riječi jer i druge se takve pišu odvojeno, npr. *po nj, u te, za se* itd.

Fonološko pisanje alofona u slabim spojevima

Pod uvjetom da su u pismu ispravno razmakom odvojene jezične riječi, može se uspostaviti pravilo da te jezične riječi čuvaju fonemski lik bez obzira

kakve im se izgovorne mjene događaju u međusobnim spojevima, tj. kako se fonemi alofonski ostvaruju. To znači da se u fonološkom pravopisu te rječi pišu uvijek onako kako "zvuče" same za sebe. Primjerice izdvojene rječi /iz/, /pred/, /bez/, /mast/, /past/, /jedan/ itd. ostaju fonemski iste i onda kad se povezane s drugim jezičnim rječima u govorne rječi izgovaraju [iškole], [pretkučom], [beščega], [mašččeš], [paščete], [jedambi]. Jednako će tako čuvati nealomorfirane likove i suizgovorno preinačeni glasnici u svim drugim labavijim vezama - u polusloženicama (npr. [spomemploča] bit će /spomen-ploča/, [Ivanidgrad] bit će /ivanič-grad/), u složenicama (npr. u [ivanidgradski] bit će /ivaničgradski/, [transčileanski] bit će /transčileanski/, [pozdiplomski] bit će /postdiplomski/, [konjunktura] bit će /kon-junktura/), u sraslicama, (npr. u [boktepitaj] bit će /bogtepitaj/ i sl.) te općenito u svim tvorenicama koje se osjećaju kao nove ili privremene (npr. [potekst] koji je /podtekst/, [nadijalektalni] koji je /naddialektalni/, [vetski] koji je /vedski/ itd.).

Tu treba pribrojiti, a o čemu je također već bilo rječi, i one tvorenice i oblike rječi gdje izvorni fonemski likovi čuvaju prepoznatljivost morfema (npr. /odčepiti/, /mladci/, /azbestni/, i sl. umjesto moguće preinake u /očepiti/, /mlaci/, /azbesni/). Treba napomenuti da osim načelne nema posebne i stalne upute za sve rječi. Mjerenjem se može utvrditi da li je u nekim spojevima došlo do fonemskog preskoka ili nije (Škarić, 1991). Neke rječi mogu biti sad ovakve, sad onakve ovisno kako dugo su i kako kome su. Dosljedni bi fonološki pravopis trebao pratiti te promjene i ugodavati im.

Odnos glasnika i fonema u neobveznim asimilacijama

Što se tiče odnosa asimilacija promjenjenih glasnika i fonema, treba razlikovati dvije vrste asimilacija - neobvezne (nekoč obvezne) i obvezne (sada). Neobvezno asimilirani glasnici slobodno su takvi, pa zato najavljuju da su ostvaraju fonema koji se na tom mjestu u rječi hoće izreći, a nisu oni drugi, koji bi se bili i objavili da su bili u pomisli. Primjerice, [k] ispred [i] može se pretvoriti u [c], ali i nemora nego može ostati [k], pa će tako [ruka] postajući [ruci] i biti /ruci/, a [dubok] ostat će sa [k] u [duboki] i bit će /duboki/.

Te neobvezne asimilacije su sibilarizacija ([bozi] - /bozi/, [potoci] - /potoci/, [orasi] - /orasi/, ali [ligi] - /ligi/, [svaki] - /svaki/, [muhi] - /muhi/), palatalizacija ([vraže] - /vraže/, [čovječe] - /čovječe/, [oče] - /oče/, [duše] (Vj od *duh*) - /duše/, ali [lige] - /lige/, [boke] - /Boke/, [mace] - /mace/, [muhe] - /muhe/), prjelaz implozivnog [l] u [o] ([dao] - /dao/, [dionik] - /dionik/, [seoce] - /seoce/, ali [selce] - /selce/, [stol] - /stol/, [sol] - /sol/), jotacija ([grožde] - /grožde/, [pruče] - /pručē/, [voljen] - /voljen/, [znanje] - /znanje/, ali [djeca] - /djeca/, [tjerati] - /tjerati/, [kon-junktura] - /kon-junktura/, [sn-jeg] - /sn-jeg/, [atel-je(r)] - /atel-je(r)/, [l-jep] - /l-jep/, [jedan-je] - /jedan/je/, [bol-je] - /bol/je/, epententski [l] ([snoplje] - /snoplje/, [groblje] - /groblje/, [zdravlje] - /zdravlje/, ali [pjesma] - /pjesma/, [objest] - /objest/, [vjetar] - /vjetar/).

U svim takvim neobveznim asimilacijama široki fonetski i fonološki zapis grafemski su jednaki, jer je fonetska asimilacija i fonemska, tj asimilacija izaziva alomorfiu. Tu vraćanje alomorfa u osnovi morf ne bi bilo svojstveno za morfonološko pisanje nego za etimološko (npr. pisanje *kutja* za /kuča/, *medja* za /meda/, *vrađe* za /vraže/ itd.), jer bi to vraćanje u osnovni morf prema jezičnom osjećaju govornika predstavljalo zadiranje u pravi jezični fonemski poredak, a ne u izgovornim razlozima nametnut poredak.

Kodiranje fonema obveznim asimilaciskim pravilima

U obveznim asimilacijama izgovor je glasnika nametnut suizgovornim pravilima, dok fonemi nemaju takvih ograničenja, pa je moguće i razilaženje fonema od glasnčkog ostvarenja.

Ta izgovorna pravila podjednako znaju govornik i slušač te su to prvomu pravila za kodiranje, a drugomu za dekodiranje fonema. Takav se način izgovaranja, u kojemu se migovi za foneme nalaze djelom u okolnim glasnčima, naziva kodiranim izgovaranjem – moglo bi se reći i dvostruko kodiranim, jer je samo prebacivanje fonema u svoj tipični glasnik već jedno kodiranje. Tko ne primjenjuje taj dodatni kod, govori “izlomljeno”, neglatko, a tko ne pozna taj kôd slušanjem normalnog govora mnoge foneme teško može pohvatati. Stranac koji je naučio dobro našu fonemiku, stane zbunjen kad čuje [pašće vlada] ili [vlaščese srušiti], ako nije usvojio i obvezna asimilaciska pravila. Taj, naravno, ne zna ni kako treba pročitati naglas kad vidi napisano *Vlast će se srušiti* i *Past će vlada*. Budući da obveznih pravila, koja sva djeluju unutar govorne rječi, nema mnogo, navest ću ih i komentirati sva.

Prvo pravilo – međusamoglasnički *j*

Između dvaju samoglasnika, od kojih je barem jedan [i] ili [e], u naravnom se hrvatskom općem govoru izgovara prjelazni i klizeći [j], podjednako ako na tom mjestu u pomisli ima i ako nema fonema /j/ (Škarić, 1985). Zato slušač, koji zna hrvatski, kad čuje u tom sklopu [j] može zamisliti sljed fonema dvaju samoglasnika ili sljed triju fonema, tj. dvaju samoglasničkih i između njih još i /j/, već prema tome što je govornik zajedničkoga im jezika imao u pomisli.

Klizni neodređeni (aproksimant) [j] na putu od [i] ili [e] prema nekom drugom samoglasniku čini tu dvosamoglasničku skupinu govornom, pa je tu uloga [j] prozodiska, i dok je samo takva, taj [j] je šva, tj. ništa. Fonem po definiciji mora biti izostavljiv ili zamjenjiv, tj. mora biti barem ponekad i barem ponešto iznenađan, nepredvidljiv, što znači informativan. (Ako je uvijek stopostotan, onda je informaciska nula, jer je informacija logaritama od očekivanja, a za jedinično očekivanje logaritama je nula.) Izmjena fonema, rekli smo također, rječi mjenjaju u druge rječi ili u nerječi. Rječi kao /vidijo/, /bijo/, /ijako/, /dijafilm/, /Dejan/, /Lucija/, /Verdija/, /Gavazzija/, /očiju/, /ušiju/ ne postaju druge rječi ili nerječi ako su u pomisli /vidio/, /bio/, /iako/, /diafilm/, /Dean/, /Lucia/, /Verdia/, /Gavazzia/,

/očiu/, /ušiu/, pa je zato ono u njima čega bez posljedica nema i nije ništa. Međutim u rječima gdje se [j] može izgovoriti i ne izgovoriti, one u izgovoru imaju [j] kad imaju u sebi fonem /j/, a ne izgovaraju ga kad ga nemaju. pa su drukčije rječi /daj/, /juha/, /jako/, /smjeli/, /boja/, /ja/, /boj/, /jaja/ nego što su rječi /da/, /uha/, /ako/, /smeli/, /boa/. /a/ i nerječi /bo/, /aa/. U dosljednom fonološkom pravopisu svugdje gdje ima fonema /j/, treba ga i pisati, ali i ne pisati ga u rječima gdje ga nema.

Ako prjelazni klizni [j] može biti ništa, to ne znači da ne smije biti nešto, ako nečega ima. Naime fonem /j/ u hrvatskoj fonemici postoji, pa ako postoji, onda može biti bilo gdje kamo ga njegov morf nanese, a to znači moguće i u položaj između dvaju samoglasnika sa [i] ili [e]. Ako /daju/ nije /dau/, onda je i /dajem/, a ne /dacm/. Isto tako zasigurno je /koji/ jer /koja/ nije /koa/; /nije/ nije /nie/ jer /je/ nije /e/. /Radija/ je tako od /radij/, ali /radia/ je od /radio/. Rječ /čiji/ je sa /j/ analogijom prema /koji/ u kojem je /j/ izgovorom potvrđen u obliku /koja/. gdje bi ga se moglo neizgovoriti da ga nema. Isto /triju/ može biti prema /dvaju/ koji nije /dvau/. Parafrazirajući bi se moglo reći: **jednom morf, uvijek morf - dokle god se ne alomorfira**. To će tako biti i u sufikslnim tvorenicama. Od /radij/ bit će /radijski/, ali od /radio/ bit će /radiski/. jer odakle bi mu inače došao /j/; /kitajski/ je prema /Kitaj/, ali je kemiski prema /kemia/; /silicijski/ je prema /silicij/; /transkripciski/ je prema /transkripcia/ itd. Ipak. ne treba isključiti mogućnost da se usvjestio poneki /j/ iz dosadašnjeg pisma bez morfemskog pokriva, tj. alomorfirajući morf.

Sve to možda izgleda odveć zamršeno. Međutim u predpravopisno vrijeme. u doba kad se pisalo prema jezičnoj intuiciji, pisalo se uglavnom tako. Tako se uostalom, piše i u drugim svjetskim jezicima. Analizirajući način pisanja naših starih pisaca. Maretić zaključuje: "Svi pisci, koji češće, koji rjeđe, izostavljaju taj glas osobito među vokalima" (Maretić 1889: 356). On, međutim, nije uočio da to nije potpuno bez reda, jer ne izostavljaju *j* između *a*, *o*, *u* nego između dvaju od kojih je barem jedan *i* ili *e*. To pravilo potvrđuje tek nekoliko iznimaka od više stotina rječi, a to su u Ivančića (1678) rječi *gledaući*, *pitauć*, *zazivau* i u Antuna Kadčića (1729) rječi *koa*, *izgovarauć*.

Za praktičku se uporabu može uspostaviti io-pravilo. Naime, slučajno se dogodilo da se prema postojećim pravilima *io* piše najčešće fonološki ispravno, tj. bez *j* kad nema /j/, npr. u *vidio*, *bio*, *fiziolog*, *Mario*, ali sa *j* kad tog fonema ima, npr. u *čijom*, *Mijo*. Za fonetsko pisanje *bijo*, *nosijo*, strogo kaže Jonke: "Tako pišu nedovoljno školovani ljudi, prema izgovoru." (Jonke, 1964: 43). Treba dodati da bi Jonkeovo upozorenje trebalo stajati i za pisanje *kemija*, *fonijatrija*, *partija*, *Verdija*, *partyja* (od *party*) itd.

Drugo pravilo – izjednačavanje u zvučnosti

Kad se u govornoj rječi čuju dva suglasnika jedan do drugoga jednaka po zvučnosti, treba pretpostaviti, a bez drugih indicija, dvije mogućnosti – da je prvi od njih taj koji se čuje ili da je njegov parnjak po zvučnosti. To je tako jer slušač

koji zna kako se govori hrvatski, zna da bi on kao govornik izgovorio prvi fonem izjednačen u zvučnosti s drugim i kad je taj fonem takav i kad je u tome suprotan, npr. izgovorio bi [ts] i kad misli na /ts/ (npr. u /bratski/) i kad misli na /ds/ (npr. /gradski/); [db] bi izgovorio i misleći na /db/ (npr. u /grad//bi/), ali i misleći na /tb/ (npr. /brat//bi/); [ps] bi izgovorio za foneme /ps/ (npr. u /pepsi/) i za /bs/ (npr. u /olibski/). Izgovorit će se [k] i za /k/ (npr. u /znak//ti/) i za /g/ (npr. u /bog//te/), [z] će biti i za /z/ u /zbogom/ i za /s/ u /s//bogom/. Fonem će se /k/ izgovoriti kao [k] u /k//tvojima/, a kao [g] u /k//bratu/. /d/ će se izgovoriti kao [t] u /nadkružni/, a kao [d] u /nadglasati/ itd. Dakle u istom izgovoru mogu biti dva fonema – zvučni i bezvučni, a koji je od njih dvaju, odlučit će morf, i to prema onom pravilu da se morf ne alomorfira ako je lako odvojiv, tj. ako između njega i susjednog postoji moguća stanka. Zašto se prvi suglasnik izgovara prema drugome, a ne obrnuto, razlog je fonetski: od dvaju susjednih suglasnika, a koji nisu na kraju riječi, drugi se izgovara jače.

Nefonetsko se pisanje nekoč nazivalo etimološkim, pa se potom stalo nazivati morfonološkim. U stvarnosti, pisanje jezičnih likova dokle god se oni lakše prepoznaju u nefonetskom pismu, zapravo je fonološko zapisivanje. “Te su nam riječi, kaže Jonke (1964: 43), nekako jasnije kad ih upišemo etimološki.” Koje su to riječi, nema formalnog pravila. Za većinu asimiliranih po zvučnosti suglasnika, osim onih u sandhi spojevima i u skupinama *ds*, *dš*, *dc* i *dč*, može se reći da su i fonemski asimilirani, tj. da im je fonetska i fonološka transkripcija izjednačena, premda bez posebnih iskušavanja nije moguće ni o jednoj riječi unaprijed ništa tvrditi. Je li /podpredsjednik/ ili /potpretsjednik/, tko zna? Netko je spremniji previše toga tumačiti prema stvarnom izgovaranju, drugi je skloniji rječ doživljavati nealomorfirane u tom djelu. Osim što je moguće da postoje i opći stavovi spomenuti uvodno, pa i znanstvene orijentacije, “škole”, postoji i stvarno različito doživljavanje iste riječi, pa i kolebanje, koje je moguće. rečeno je već, i mjeriti (Škarić, 1991). Kako je naš postojeći pravopis zasigurno odveć prevagnuo na onu fonetsku stranu, što su mu dale za pravo i mnoge fonološke škole u dvadesetom stoljeću izjednačavajući neodmjereno široki opis glasnika s fonemom, vrlo je vjerojatno također da je u pismenih ljudi pri fonemizaciji izjednačenih po zvučnosti suglasnika uvelike sudjelovala nejezična slovna slika riječi. Mogli bismo se pitati što bi bilo da nije bilo te pravopisne “volje”, pitati se kakav je jezik zaista, jezik koji ne pišemo, jezik dok ne mislimo o slovima. Možemo se pitati kakav je naš jezik doista i kakav bi nam se pričinjao da nije za njega nikad napisan ni jedan pravopis, tj. da se piše prema jezičnom osjećaju fonema.

Poznato je, i o tome se često govori, da je tijekom devetnaestoga stoljeća hrvatsko pisanje bilo takvo da se nisu označavala izjednačavanja u zvučnosti, što se govorilo da je etimološko pisanje pod češkim utjecajem (ali je tako najčešće i u ruskom, slovačkom i slovenskom). Ono što je manje poznato i što se, dojam je, čak i skriva, to je da to nije bilo uvezeno odjednom iz češkoga i da to nije nimalo hrvatskom jezičnom osjećaju bilo strano, nego da je to “etimologiziranje” unutarnji fonemski doživljaj hrvatskih oblika, koji se potvrđivao tijekom duge povjesti pismenosti. Hrvatski pisci, prema uzorku od njih 95 s djelima od 1495. do 1833.,

a koje je Maretić (1889) analizirao, te su suglasničke skupine intuitivno pisali znatno drukčije nego što se danas pravopisno propisuje. Ja sam na temelju Maretićevih podataka o broju pisaca i broju primjera od svakoga, aproksimirao način pisanja u postotcima. Ti podatci pokazuju da fonemsko pisanje u odnosu na fonetsko u raznozvučnim skupinama nije zanemariva iznimka, nego je gotovo obrnuto. Evo tih podataka:

bc	(npr. vrabci, rubci)	95 %	:	pc	(vrapci, rupci)	5 %
bč	(npr. občiti, vrabčić)	90 %	:	pč	(opčiti, vrapčić)	10 %
bh	(npr. obhoditi)	100 %	:	ph	(ophoditi)	0 %
bk	(npr. obkoliti, ljupka)	80 %	:	pk	(opkoliti, ljupka)	20 %
bs	(npr. obslužiti, zebsti, robstvo)	100 %	:	ps	(opslužiti, zepsti, ropstvo)	0 %
bš	(npr. potrebstina, obšiti)	95 %	:	pš	(potrepština, opšiti)	5 %
bt	(npr. hrhta, obtužiti)	70 %	:	pt	(hrpta, optužiti)	30 %
čb	(npr. otačbina, svjedočba)	90 %	:	žb	(otadžbina, svjedožba)	10 % : džb 0 %
dc	(npr. mladca, sudca)	80 %	:	c	(mlaca, suca)	20 %
dč	(npr. sudče, sudčev)	90 %	:	č	(suče, sučev)	10 %
dh	(npr. odhoditi, odhraniti)	100 %	:	th	(othoditi, othraniti)	0 %
dk	(npr. odkupiti, sladka, napredka)	80 %	:	tk	(otkupiti, slatka, napretka)	20 %
dp	(npr. podpisati)	95 %	:	tp	(potpisati)	5 %
ds	(npr. podslnjeh, gradski)	90 %	:	ts, c, s	(potslnjeh, gratski, gracki)	10 %
dš	(npr. odšetati)	90 %	:	tš	(otšetati)	10 %
dt	(npr. otud)	80 %	:	t	(otud)	20 %
gc	(npr. bogcu)	100 %	:	kc	(bokcu)	0 %
kd	(npr. svakdašnji)	70 %	:	gd	(svagdašnji)	30 %
sd	(npr. sgoditi)	20 %	:	zg	(zgoditi)	80 %
tb	(npr. svatba, ženitba)	40 %	:	db	(svadba, ženidba)	60 %
zc	(npr. izluzci)	90 %	:	sc	(izlasci)	10 %
zč	(npr. izčistiti, razčiniti)	45 %	:	sč, šč, žč	(iščistiti, iščistiti, izčistiti)	55 %
zh	(npr. izhoditi)	80 %	:	sh	(ishoditi)	20 %
zk	(npr. mrzko, izkupiti, grizkati)	20 %	:	sk	(mrsko, iskupiti, griskati)	80 %
zp	(npr. izprositi)	20 %	:	sp	(isprositi)	80 %
zs	(npr. izsisati)	20 %	:	s	(isisati)	80 %
zš	(npr. razširiti)	50 %	:	š	(raširiti)	50 %
žc	(npr. lažca)	80 %	:	šč	(lašca)	20 %
žk	(npr. težko, bilježka)	30 %	:	šk	(teško, bilježka)	70 %
žt	(npr. mnoštvo, društvo)	50 %	:	št	(mnoštvo, društvo)	50 %

Pretežno neasimiliranih parova prema zvučnosti, ako više od 70% uzmemo kao pretežno, tj. pretežno "etimoloških" skupina, a zapravo fonoloških, ima od 30 nabrojanih njih 21, a tek ih je pet pretežno fonetskih, što bi neki rekli danas fonoloških. Ili u prosjeku prosjeka osnovnim morfima stari su hrvatski pisci kroz stoljeća pisali raznozvučne skupine u 72 % slučajeva, 28 % alomorfirano, tj. s fonemskim preskokom. Tako su naravno nastavili i kroz devetnaesto stoljeće

nepovezano s ilirskim oduševljenjem Česima. Mislim da tu činjenicu danas kad se razmišlja o hrvatskom jeziku i o pravopisu toga jezika treba znati i o njoj ne šutjeti. I zato ne bi trebalo tek mrzovoljno iznimno dopuštati, kao ustupak onim koji tobože nerazumno vole "korienski", pisanje tih neasimiliranih fonema u jezičnim rječima, nego prepustiti pravopis do kraja suvremenom jezičnom osjećaju po ugledu na dugu pravopisnu hrvatsku pismenu tradiciju.

Treće pravilo – izgovaranje jednoga umjesto dvaju jednakih ili izjednačenih suglasnika

Postoji vjerojatnost da ispred svakog čujnog suglasničkoga finema postoji još jedan takav koji se ne čuje, jer prema izgovornim programima u općem svehrvatskom od dva jednaka suglasnička fonema u jednoj se govornoj rječi izgovara samo jedan, tj. prvi je kodiran tim drugim, a sam je bez svoga ostvarenja. Tako se pravilno izgovara [najači] za /najjači/, [nuzarada] za /nuzzarada/, [nadijalektalni] za /naddialektalni/, [postudmanovski] za /postudmanovski/, [nadržavni] za /nadržavni/, [superregulacija] za /superregulacija/, [socijal liberali], za /social liberali/, [izemlje] za /iz//zemlje/, [odanas] za /od//danas/, [izagreba] za /iz//Zagreba/, [noće] za /noč//će/, [nosi] za /nos//si/, [imamu] za /imam//mu/ itd. Isto se govori [izagreba] za /iz//Zagreba/ i za /i//Zagreba/, [daje] za /daje/ i za /da//je/, [vraga] za /vrag//ga/ i za /vraga/, [brate] za /brat//te/ i za /brate/ itd. A čut će se uvijek dobro ono što se htjelo reći na temelju redundancije. Procjeni li govornik da je nema dovoljno, on će već naći načina da ukloni dvoznačnost, pa i tako da razglubi izgovor.

Kako dva jednaka fonema tako se isto izgovaraju jednim suglasnikom i dva fonema koja su se kroz druge preinake našli u jednakim glasnicima. Tako se /iz//svjeta/ izgovara [isvjeta] uz izgovorni predprogram [issvjeta], /grad//te/ je preko [gratte] postao u izgovoru [grate], /iz//škole/ je preko [išškole] u izgovoru [iškole], /kod//tebe/ preko [kottebe] postaje [kotebe], /podtekst/ preko [pottekst] u izgovoru je [potekst], /razsuglasiti/ preko [rassuglasiti] je [rasuglasiti], /dvadesetdevet/ preko [dvadeseddevet] postaje u izgovoru [dvadesedevet].

Kakav je fonemski lik rječi kao što su *bezakonje*, *odalečiti*, *ruski* i sl. takav ili možda /bezzakonje/, /oddalečiti/, /ruski/ to treba ispitati - rječ po rječ. Za početak i ugrubo može se i tako da se ispita kako ljudi te rječi sloguju, kao [od-da-le-či-ti] ili kao [o-da-le-či-ti]. Ako kao prvo, onda je fonemska slika /oddalečiti/, a ako na drugi način, onda je /odalečiti/. Utvrdi li se da je /oddalečiti/, onda je takvo pisanje fonološko, a utvrdi li se /odalečiti/, onda je i takvo pisanje fonološko, a u tom bi drugom slučaju pisanje /oddalečiti/ bilo morfonološko, kao što je već prije objašnjeno. U starini se, opet prema Maretičevim podacima, izraženo postotcima pisalo ovako:

dd	(npr. <i>oddahnuti, oddavno</i>)	35 %	:	d	(<i>odahnuti, odavno</i>)	65 %
dt	(npr. <i>odtud</i>)	80 %	:	t	(<i>otud</i>)	20 %
nn	(npr. <i>bjelodanno</i>)	10 %	:	n	(<i>bjelodano</i>)	90 %
zs	(npr. <i>izsisati</i>)	20 %	:	s	(<i>isisati</i>)	80 %
zš	(npr. <i>razširiti</i>)	50 %	:	š	(<i>raširiti</i>)	50 %
zz	(npr. <i>bezzakonje</i>)	40 %	:	z	(<i>bezakonje</i>)	60 %
zž	(npr. <i>razžalostiti</i>)	60 %	:	ž	(<i>ražalostiti</i>)	40 %

Od sedam skupina u dvije je izrazita prednost fonetskog pisanja, a u jednoj nefonetskog mačina. U prosjeku prosjeka odnos fonetski prema nefonetskom je 60 % : 40 %, tj. nešto češće i nešto veći broj starih hrvatskih pisaca piše onako kako se izgovara, tj. prema mojoj interpretaciji češće su se dva fonema slila u jedan nego što su unatoč izgovoru bila dva

Četvrto pravilo – neizgovaranje [t] i [d] ispred poluzatvornika

Kad se čuju izgovoren neki poluzatvorni suglasnik na djelu riječi koji nije odmah iza proklitike ili prefiksa. tada je moguće da ispred toga što čujemo postoji još i fonem /t/ ili /d/, koji nije izgovoren, ali je u pomisli, jer su izgovorni programi u hrvatskom takvi da se zatvor u [t] i [d] i onaj s početka poluzatvornih svode na jedan. Tako kad čujemo [braće], to možemo već prema očekivanju priređenim kontekstom i znanjem jezika percipirati kao /brat//čc/ i kao /braće/. [saće] kao /sad//če/ i kao /saće/. [graće] kao /grad//čc/ i kao /graće/. [znaćemo] kao /znat//čemo/ i kao nerječ /znaćemo/ itd. Rječi s prefiksom kao što su *odcjepiti, podčiniti* i sl. te s proklitikom, npr. *pod česmom, od cjelih, od đema* i sl, rekli smo, imaju izgovoren [t] i [d]. Nije uvijek jasno što je fonološki u deklinaciji imenica na /-dac/ i /-tac/ te /-dak/ i /-tak/, kad nestaje nepostojanoga /a/, a /k/ postaje /c/. Je li /suca/, /mlaca/, /želuca/, /guca/, /oca/, /mlaca/, /sveti/. /otpac/ itd. ili je /sudca/, /mladca/, /želudca/, /gudca/, /otca/, /mlatca/, /sveti/. /otpadci/ ? Vjerujem da je jezičnom evoluciom i pod dugotrajnim utjecajem fonetskoga pisma u većini takvih likova već urezana fonemska slika u pamćenju prema izgovornom nizu glasnika, ali je moguće da nije tako u svim rječima, pogotovu ne u onima gdje bi alomorfirana rječ postala neprozirnom jer je rjetka, nova ili prečesto dvoznačna kao rječ *mlaci* koja može biti i /mladci/ i /mlatci/. Takve bi rječi jezični opis trebao označiti i dati da se pišu kao što se misle, tj. fonološki. Prema Maretiću te su se skupine u staroj hrvatskoj književnosti pisale ovako:

tc	(npr. <i>otca, svetca</i>)	65 %	:	c	(<i>oca, sveca</i>)	35 %
tč	(npr. <i>otče, patčić</i>)	30 %	:	č	(<i>oče, pačić</i>)	70 %
tć	(npr. <i>gledaću</i>)	40 %	:	ć	(<i>gledaću</i>)	60 %
dc	(npr. <i>sudca, rijedci, srdce</i>)	75 %	:	c	(<i>suea, rijevi, srce</i>)	25 %
dč	(npr. <i>mladče, sudčev, govedče, ugladčati</i>)	80 %	:	č	(<i>mlačē, sučēv, goveče, ugllačati</i>)	20 %

U cjelini je odnos nefonetskog pisanja prema fonetskom približno 60 % : 40 %.

Peto pravilo – neizgovaranje [t] i [d] u skupinama /st/, /št/, /zd/ i /žd/

Ako se pred sufiksom ili enklitikom, koji započinje nekim suglasnikom osim /v/, čuje izgovoren [s],[š],[z] ili [ž], to mogu biti tu samo ti fonemi, ali je moguće da je između njih i idućega suglasnika u pomisli još i /t/ ili /d/, koji se u tim okolnostima ne izgovaraju jer ih slogovna granica prebacuje na kraj prethodnoga sloga, gdje su vrlo oslabljeni. Tako da se podjednako izgovara [mazga] za /mast//ga/ i /mazga/, [mozga] za /most//ga/ i /mozga/, [dažga] za /dažd//ga/ i nerječ /dažga/. [dužbi] za /dužd//bi/ i za /duž//bi/. [milosmu] za /milost//mu/ i za nerječ /milosmu/. [azbesni] za /azbestni/ i za nerječ /azbesni/. [usni] za /ustni/ i za rječ /usni/. I ovdje bi se moglo reći da je jezičnim razvojem, ali i pod utjecajem pisma, došlo ispuštanjem izgovora i do gubitka fonema /t/ i /d/, tako da su mnogi morfi alomorfirali, pa je vrlo vjerojatno da rječi /vježba/, /godišnji/, /mjesni/, /masni/, /gozba/ nisu više /vještba/, /godištnji/, /mjestni/, /mastni/, /gostba/. Za neke rjetke, ili nove, ili dvoznačne tvornice vjerojatno /t/ i /d/ ostaju, kao što ostaju u sandhi spojevima. Tako pridjevi koji se izgovaraju [lisni], [usni], [jezni], [azbesni], [mošni], [jesni] i sl. vjerojatno su /listni/, /ustni/, /jezdni/, /azbestni/, /lajstna/ (njem. *Leiste*), /mošni/, /jestni/, ako su od rječi /list/, /usta/, /jezda/, /azbest/, /moštu/, /jest/, pa bi ih u dosljednom fonološkom pravopisu tako trebalo i pisati.

Prema Maretićevim analizama u starih hrvatskih pisaca to stoji ovako:

stn	(npr. <i>ustna</i> , <i>žalostna</i>)	70 %	:	sn	(<i>usna</i> , <i>žalosna</i>)	30 %
stb	(npr. <i>gostba</i>)	50 %	:	sb	(<i>gosba</i>)	50 %

Dakle, ima nešto više od polovice primjera koji zadržavaju /t/ i /d/.

Šesto pravilo – izgovaranje /n/ kao [m] ispred [p] ili [b]

Kad se u govornoj rječi čuje [m] ispred [p] ili [b], onda to može biti da je /m/, ali može biti i da je /n/, jer bi govornik hrvatskoga podjednako tu izgovorio i fonem /m/ i fonem /n/. Tako primjerice [jedamput] je /jedanput/, [jedambi] je /jedan//bi/, [ombi] je /on//bi/, ali je vjerojatno danas već /bombon/, /himben/, /stamben/, a ne /bonbon/, /hinben/ i /stanben/. I za pisanje *n/m* stoji da u dosljednom fonološkom pravopisu treba pisati fonemske, a ne glasničke postave.

Stari su hrvatski pisci prema Maretićevoj analizi češće pisali alomorfirano; podatak je da je odnos *nb* (npr. *hinba*) : *mb* (*himba*) 20 % : 80 %.

Sedmo pravilo – palatalizacija *s, z, c* ispred *š, ž, č, đ*

Ako se ispred [č] i [d] čuje [š] i [ž], a ispred [š] i [ž] nijedan šumnik te ispred [č] nijedan poluzatvornik, moguće je da je to signalizacija takvih fonema, ali je moguće da su u [š] i [ž] zapravo palatalizacijom kodirani /s/ i /z/, a nikakvim šumnikom da su kodirani palatalizacijom, pa potom otpadanjem jednakih ili izjednačenih suglasnika fonemi /z/ i /c/. Tako se fonemi /s/ i /z/ ostvaruju kao [š] u rječima [ščetama], [našće] (/nas//če/), [iščaše] (/iz//čaše/), [beščega] (/bez//čega/): kao [ž] u [ždemom] (/s//demom/), [beždepova] (/bez//depova/), [uždemper] (/uz//demper/) i sl. Bez glasnika se /z/ ostvaruje u [išškole] (/iz//škole/) preko [išškole], [beškake] (/bez//škake/) preko [beščake]; /c/ se ostvaruje bez glasnika u [otačc] (/otac//če/) preko [otačče] i sl. Tim bi se primjerima mogla dočliti i neke složenice i neobične tvorenice kao /transčileanski/, /razčlaniti/ (oduzeti članstvo), /razdaviliti/, /melezčič/, /bezčavalni/ (bez čavala), /kupuščič/, /razčipiti/ (rastaviti na čipove) i sl., koji se izgovaraju [tranščilejanski], [raščlaniti], [raždaviliti], [meleščič], [beščavalni], [kupuščič], [raščipiti]. Za ustaljene i češće tvorenice može se s velikom vjerojatnošću ustvrditi da su danas već alomorfirale prema izgovornim pravilima, pa su likovi /ražalostiti/, /raširiti/, /iščeznuti/, /raščupati/, /obeščastiti/ jezično vjerojatniji nego /ražalostiti/, /izčeznuti/ itd. . kako bi se oni pisali morfonološki.

U Maretića nalazimo podatak da su stari hrvatski pisci pisali skupinu *zš* (npr. *ražiriti*) 50 % prema *š* (*raširiti*) 50 %, *zž* (npr. *ražalostiti*) 60 % prema *ž* (*ražalostiti*) 40 %, što znači da su nešto češće pisali nealomorfno.

Osmo, dodatno pravilo – sliven izgovor dvaju fonema

Kad se čuju glasnici [lj], [nj], [c] vrlo je vjerojatno da ti izriču foneme /lj/, /nj/, /c/, ali postoji i mogućnost da se tim slivenim glasnici signaliziraju po dva fonema, i to u [lj] /l//j/, u [nj] /n//j/, u [c] /t//s/ ili /d//s/. Iako se prema strožoj ortoepiji traži izgovor [l-jep], [gondol-jer], [sn-jeg], [kon-jugacija], [hrvatski], [gratski] i sl. za /l-jep/, /gondol-jer/, /sn-jeg/, /kon-jugacia/, /hrvatski/, /gradski/, činjenica je da u općem svehrvatskom gotovo neopazice prolazi i izgovor [ljep], [gondoljer], [snjeg], [konjugacija], [hrvacki], [gracki].

U Maretića nalazimo podatak da se *ts* (npr. *hrvatski*, *bratstvo*) pisalo po prilici u 40 % slučajeva prema *c, s, tc* (*hvacki*, *hrvaski*, *hrvatcki*) zajedno u 60 % slučajeva.

Deveto, dodatno pravilo – izgovaranjem posebnih alofona

Kad suizgovorne prilagodbe opazajno izmjene glasnik koji je tipično ostvarenje fonema tako da on postane glasnik koji nije tipično ostvarenje ni jednog drugog fonema, fonem izgovaraju ti posebni alofoni. Ti su, u hrvatskom govoru kao što je prije navedeno [y], [dz], [f], [w], [v] i [ɥ]. O njima ne postoji fonemska posebna predočba, što se očituje tako ako ih hrvatski govornici ne umiju izdvojeno

izgovoriti kao [ɣə], [dzə], [fə], [wə], [və] i [ɪjə] kao što lako mogu sve druge foneme, a pri slogovanju ili odmah vraćaju u tipičan fonemski glasnik. Tako se ispravno hrvatski izgovara [dayga], [kruɣbi], [zedzbi], [stridzga], [grofbi], [alomorfga], [njegowu], [uwečer], [traŋvaj], [znaŋvas], [vajka], [svijga]. Te riječi da se izgovaraju neasimilirano kao [dahga], [kruhbi], [zecbi], [stricga], [grofbi], [alomorfga], [njegovu], [uwečer], [tramvaj], [znamvas], [vanka], [svinga], kako neki neupućeni misle da bi trebalo izgovarati, zvučale bi izvještačeno i nezgrapno pa je to zato nepravilno izgovaranje.

Kako posebni alofoni nisu posebni fonemi, u dosljednom fonološkom pravopisu ne predstavljaju nikakav problem. Napomena: govornici koji imaju fonološku opreku č-ć imaju alofon fonemu /č/ u [dʒ] (npr. za /svjedočba/ imaju izgovor [svjedʒba]). Slogovno /r/ nije alofon od /r/ i oni se izdvojeno slogujući izgovaraju različito – slogovno /r/ kao [ər] (npr. [ər-tə] za /rt/, [vərtə] za /vrt/), a suglasnički /r/ kao [rə] (npr. [tə-ə-rə-bə-a]).

Deseto, dodatno pravilo – izgovaranje nefonemskih glasnika

Postoje glasnici kojima se ne signaliziraju fonemi nego im je uloga samo prozodiska, tj. oni osiguravaju govornjivost drugih fonemskih sklopova.

Taj je slučaj stanovit obrat od onoga kad nikakav glasnik predstavlja nekakav fonem. Ti su glasnici u hrvatskom govoru [ə], [ʔ], [h], [j]

Neutralni samoglasnik [ə] ili šva javlja se uvijek kad se izdvojeno izgovara neki suglasnik da bi se izgovorio u slogu, npr. [pə], [lə], [sə] itd. Nalazimo ga i u rječima gdje nema fonemskog samoglasnika na mjestu slogovnog vrha, npr. [betlə] (u kartuškoj igri - mizer), [biciklə], a s tim se neutralnim samoglasnikom izgovaraju i neke slovne oznake kao [sətə] (za ST), [zəgə] /za ZG) i sl.

Grleni okluziv [ʔ] ili jaka ataka, okidač je sloga kad rječ iza stanke započinje samoglasnikom, npr. [øʔonda], [øʔanka]. Nema toga [ʔ] ako se ispred takve rječi nade završni suglasnik predhodne rječi, jer tada on postaje okidač iduće rječi sa samoglasnikom (npr. [i-ma-šo-nu] za /imaš//onu/). Mi toga glasnika obično nismo svjesni, kao ni drugih koji nisu fonemi, ali se njegovo postojanje osjeti na nadsegmentalnoj razini na kojoj česti i jaki grleni okluzivi daju značajku govornoga staccata. Ljudi koji mucaju itekako ga osjete jer im se javi mišićni grč u grkljanu kad započinju govor s rječju na samoglasnik. Naime, kod mucanja grčevi se javljaju na izgovornim mjestima suglasnika koji su okidači sloga.

Grkljanski hak [h] nastaje prestankom treperenja glasnica pri kraju izgovaranja samoglasnika pred stankom. Ni toga glasnika nismo svjesni, ali je vrlo čujan kad se snimljen govor sluša u obrnutom smjeru. Na nadsegmentalnoj razini grkljanski hak daje, suprotno od jake atake, govoru značajke legata, tj. neoštar, mekan prestanak samoglasnika pred stankom.

Prozodisku ulogu ima i klizni približnjak [j] koji povezuje samoglasnik [i] ili [e] s nekim drugim samoglasnikom. Za razliku od prije spomenutih glasnika koji na segmentalnoj razini nisu ništa (šva), pa zato i ne predstavljaju pravopisni problem u fonološkom pismu, glasnik [j] može signalizirati fonem /j/. pa zato

govornici imaju prema njemu drukčiji odnos i predstavlja im pravopisni problem, o čemu je već bilo riječi.

Šest odnosa fonema i glasnika

Iza svega što je dovdje rečeno sljedi da je fonološko pisanje načelno drukčije od fonetskoga, ne zato što bi fonetsko bilježenje bilo finijeg rastera, nego zato što su fonemi i glasnici različiti entiteti. Ti su entiteti transformabilni, ali ne tek tako što bi između njih bili uspostavljeni jednostavni jednoznačni odnosi, nego uz pridodane operatore prilagodbenih glasničkih pravila te uz jezičnu i značenjsku redundanciju. Gledajući na fonem i glasnike same, oni se pojavljuju u šest odnosa.

1. Fonem se u govoru ostvaruje kao glasnik koji je njegovo tipično ostvarenje ako je glasnički okoliš neutralan i ako je redundancia mala, tj /a/ se govori kao [a], /b/ kao [b], /c/ kao [c] itd.

2. Fonem se ostvaruje kao poseban alofon ako je glasnički okoliš takav da zahtjeva opažajnu preinaku tipičnog ostvarenja, čime nastaje glasnik koji nije podudaran ni s kojim drugim glasnikom – tipičnim ostvarenjem fonema u govoru na tom jeziku. U nas se tako /h/ ostvaruje kao [ɣ] ([dayga]), /c/ kao [dz] ([stridzbi]), /f/ kao [f] ([grofga]), v kao [w] ([owu]), /m/ kao [ɱ] ([znāvvas]), /n/ kao [ɲ] ([strajka]); /č/ kao [dʒ] ([svjedodʒba]).

3. Glasnički okoliš može biti takav da zahtjeva opažajnu preinaku tipičnog ostvarenja glasa takvu da nastaje glasnik koji je podudaran s glasnikom koji je tipično ostvarenje nekog drugog fonema, a rekonstruira se uz pomoć redundancije. Tako se /z/ može govorno ostvariti kroz [s] ([iskuče]), kao [ž], ([iždepa]), kao [ʃ] ([iščaše]) itd.

4. Fonem se ostvaruje nikakvim glasnikom ako je okoliš takav da je neoglašavanje fonema ishod govornih pravila i ako je redundancia tolika da može biti dostatna za halucinantnu percepciju. Tako se npr. /z/ ostvaruje kroz [ø] u [isvjeta] (za /iz//svjeta/), /d/ kroz [ø] u [kotebe] (za /kod//tebe/), /t/ kroz [ø] u [značemo] (za /znat//čemo/), /g/ kroz [ø] u [vraga] (za /vrag//ga/) itd.

5. Dva se fonema mogu izgovoriti kao jedan sliveni glasnik. Tako se /ts/ i /ds/ mogu ostvariti kao [c] u [bracki], [gracki] (za /bratski/, /gradski/), /n-j/ kao [nj] u [snjeg] (za /sn-jeg/), [onje] (za /on//je/), /l-j/ kao [lj] u [ljep] (za /l-jep/), [gondoljer] (za /gondol--jer/). Ta je mogućnost u području ortoepske tolerancije, ali ne i preporuke.

6. Postoje glasnici čiste prozodiske uloge bez fonemske. Takvi [j] u [kemija] i [bijo] (vjerojatno), [ʔ] u [øʔonda] i [øʔako], [h] u [tadahø] i [malohø], [ə] u [pə], [zəgə] i [biciklə] nisu signali nikakvih fonema.

Dakle, razvidno je da se jedan isti fonem može oglasiti kroz više različitih glasnika - i njegovih alofona. Primjerice, /z/ se može oglasiti kroz [z] u [zima], kroz [s] u [bestebe], kroz [ʃ] u [beščega], kroz [ž] u [iždepa] i kroz [ø] u [isvih]. Podjednako, isti glasnik može biti signal za razne foneme, primjerice [ʃ] za /s/ u

[što], za /z/ u [mušti] (/muž//ti/), za /s/ u [pašće] (/pas//če/), za /z/ u [beščega] (bez//čega/).

To kako govorna prilagodbeno pravila preinačuju pojavljivanje fonema, ne samo da nalikuju na preoblike osnovnih likova rječi sintaktičkim pravilima, nego, čini se, jednim i drugim vladaju iste strukturne silnice – sintagmatske, a i jedno i drugo se ravna glavnom iz jednog istog središta – Brokina mozgovnoga središta.

Odnos ortoepie i ortografije u fonološkom pravopisu - općenito

Sve rečeno u odnosu na hrvatski pravopis upućuje na savjet da se u fonološkom pisanju treba usredotočiti pri pisanju na lik rječi kakav imamo u mislima, a da se pri glasnom čitanju postavimo u stanje naravnoga govora kojim se obraćamo slušačima. Pri tome treba napustiti pomisao da je svako slovo uvijek poseban baš taj glasnik i da ga treba uvijek jednako izgovarati kao što je u pismu jednak. U fonološkom pravopisu treba načelno odbaciti pravilo: piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano. Treba pisati rječi kako ih mislimo, a čitati ih kako se govori na tom jeziku.

Topos je da je pravopis tim bolji što se manje i rjeđe mjenja. Pri argumentiranju se često zanemaruje da to vrijedi samo za etimološke i djelomično morfonološke pravopise te ponajviše za neuredne, tj. mješane pravopise. Za dosljedno fonološko i dosljedno fonetske pravopise topos je potpuno suprotan; ti pravopisi moraju u stopu pratiti, prvi jezične standardološke odluke, a drugi ortoepske.

Ono “bolje ne mjenjati” stoji kao i s plaćama; bolje ih je ne mjenjati na manje, ali ih je itekako dobro mjenjati na bolje. A mjera dobroti pravopisa njegova je čitljivost, zanemarimo li za čas njegovu iracionalnu simboličnost. Pisac-uznakovljivač sporedniji je kriterij jer se podrazumjeva da je pisaca malo, da su oni profesionalo osposobljeni, da pišu sporo i pomno te da im u pisanju pomaže cjeli tim: lektori, korektori, recenzenti, urednici. Čitača je pak mnogo, nisu primorani da čitaju sporo i pomno te nisu posebno profesionalno izvježbani za čitanje (osim rjetkih profesionaca kao što su spikeri, prezenteri, glumci). K tomu, treba uzeti u obzir da je čitanje uglavnom u sebi, a rjetko na glas, što daje izrazitu prednost fonološkom pravopisu nad fonetskim, koji bi eventualno mogao biti povoljniji za glasno čitanje. Treba li ipak uzeti u obzir i razloge pisca, onda treba reći da je dosljedan fonološki pravopis povoljniji od neurednoga. Aksiomatsko je polazište da korisnici jednog općeg jezika poznaju fonemske likove rječi toga jezika i da im je vrlo lako naučiti grafeme za foneme i na taj način pisati rječi bez pogreške. Nema stoga razloga da se ne zastupa pročišćavanje postojećeg pravopisa u tom smjeru.

Mjerenje vrijednosti pravopisa

Dobrot se pravopisa mjeri, a ne umuje. Dobar je pravopis ako se napisano lako, brzo i s razumjevanjem čita u sebi te od prve pravilno i izražajno

čita naglas uz uvjet da je ta blagodat postignuta uz primjeren, a ne neodmjeren, uloženi napor pri opismenjavanju.

Da se jezični lik brže prepoznaje ispisan dosljedno fonološki, izmjerio sam u jednom prijašnjem pokusu (Škarić, 1991). Godine 2001. sam poduzeo, nešto drukčije mjerenje. Mjerio sam brzinu čitanja tekstova u sebi s naknadnom provjerom razumjevanja uz pomoć upitnika. Četiri znanstveno popularna teksta s ukupno 15-tak tisuća znakova ispisan su u dvije redakcije – po postojećem pravopisu i po ovdje predloženom načinu pisanja, kojim pišem upravo ovaj tekst. Ti su se tekstovi razlikovali za približno 1,3 % slova. Tekstove je čitalo tridesetčetvero studenata nakon polusatnog uvježbavanja u brzom čitanju s razumjevanjem te uz isto toliko privikavanja na novi pravopis. Ispitanici podjeljeni u dvije skupine naizmjenu su čitali sad jednu sad drugu verziju, ali tako da nitko nije isti tekst čitao u obje verzije.

Očekivati se moglo da će novo pisanje izazvati šokove iznenađenja (one kad se ugleda *ne će, cjeli, kemie, srčano* i sl.) pa da će čitači u mislima zastajati zbunjeni te tako gubiti vrijeme i razumjevanje. Potvrde li to podatci, u pravu su oni koji misle da je najbolje ništa ne mjenjati.

Ovdje ću iznijeti dvije vrste podataka, "bruto" brzinu čitanja, tj. prosječan broj pročitanih znakova na sat bez obzira na razumjevanje, i efikasnost čitanja, što je korigirana brzina čitanja koeficijentom razumjevanja pročitano. Po postojećem pravopisu studenti su čitali nešto brže; prosječna je brzina čitanja po postojećem pravopisu bila 89.500 znakova na sat, a po novom 86.000 znakova na sat, što je statistički ipak neznakovita razlika budući da je t-test samo 0,16. Novi se način pisanja iskazao kroz bolje razumjevanje pročitano, pa je efikasnost čitanja bila veća; tekstovi napisani po novom pravopisu imali su efikasnost 80.000 znakova na sat, a po postojećem pravopisu, radno nazvanom "starom", 77.500 uz izračunati t-test 0,5, što govori o neznakovitoj razlici, ali ipak za stanoviti stupanj sigurnijoj od one u suprotnom smjeru na podatcima same brzine čitanja. Tentativno bi se moglo interpretirati dobivene podatke tako da se kaže da uz stanovito usporavanje koje može prouzročiti nespremnost na neke nove grafičke slike, dosljedno fonološko pisanje olakšava razumjevanje. Zanimljivo je da se i u spomenutom mjerenju iz 1991., gdje je uspoređivana u jednom djelu pokusa i brzina prepoznavanja značenja rječi pisanih po postojećem pravopisu i usporedno prema fonološkoj postavi, dobivena je također prednost razumjevanja u fonološkom ispisu. Dakle, dosljedno fonološki način pisanja se zasigurno lakše nauči i piše se s manje pogrešaka, što je manje važno premda nije i nevažno, ali ono što je važnije, početna ispitivanja ukazuju na to da se dosljedno fonološki ispisani likovi hrvatskog jezika čitaju i bez posebnog navikavanja efikasnije, tj. s lakšim razumjevanjem napisanoga.

Novi, dosljedno fonološki hrvatski pravopis

Da sažmem ukratko ono što podrazumjevam pod dosljednim fonološkim pravopisom za hrvatski jezik. Taj pravopis glasi:

I

U općem svehrvatskom ima dvadesetdevet fonema i isto toliko grafema, a ti su: a, b, c, č (npr. *večeras*, *nočas*), d, d (npr. *međutim*, *demper*, ali *žhun*, *svjedočba*), e, f, g, h, i, j, k, l, lj (dvoslov), m, n, nj (dvoslov), o, p, r (npr. *prst*, *rt*), r (npr. *ruka*), s, š, t, u, v, z, ž.

U dosljednom fonološkom pravopisu svaki se fonem uvijek piše svojim grafemom. (Napomene: Tradicionalna dva dvoslovna grafema *lj* i *nj* ovdje su zadržana premda su mjerenja pokazala da oni otežavaju čitanje. Tradicionalno dva para grafema *č* i *ć* te *đ* i *dž* defonologizacijom tih parova na dva fonema svedena su ovdje i na dva grafema: *č* i *đ*. Uveden je grafem *r* za fonem /r/ prema IPA.)

II

Jezične rječi treba pisati razmaknute jedna od druge, kao što je već ustaljeno u našoj pravopisnoj tradiciji (npr. *bit će*, *znao je*, *ne znaš*, *ne bih*, *ne čemo*, *u se* itd.)

III

Glede pisanja velikih slova i interpunkcija dobro je sljediti tradicionalna rješenja. Ponešto se može doradivati ugledanjem na svjetske jezike, poglavito engleski.

IV

Prozodia se rječi ne označava (npr. jednako se piše nenaglašeni /e/ u *te*, kratkosilazni u *tebi*, dugouzlazni u *teka* (*bilježnica*) i dugosilazni u *teka* (G₁ od *tek*, *apetit*). Ne uklanja li kontekst moguće dvoznačnosti, može se upisati poneka prozodiska oznaka, kao što se i do sada činilo. Podjednako kao i za sve druge samoglasnike, ne označava se ničim ni prozodiska duljina od staroga dugoga jata, pa se jednako piše /e/ u *cvjet*, *cvjetovi*, *ljep*, *ljepota* itd. Moguću dvoznačnost se uklanja kao i inače prozodiskom oznakom (npr. *Vi ste u odjelu /odjelol/*. *Vi ste u odjelu /odjel/*). Kad od staroga dugoga jata nastane /ije/, piše se *ije*, npr. u *prije*, *dvije*. U stihovima gdje je jat dvoslog, treba pisati *ije*.

V

Kad se fonemi u govoru izgovaraju svojim tipčnim glasnikom, onda se istim grafičkim znakom pišu i fonemi i glasnici, npr. rječi *vjera*, *stablo*, *kuća* itd. Kad, međutim, izgovorna pravila zahtijevaju preinačen izgovor fonema, pišu se fonemi, a ne glasnici, tj. piše se onako kako se rječi misle, a ne kako se izgovaraju. Piše se primjerice *iz škole*, *past češ*, *mladci*, *gradski*, *odčepiti*, *sad ću*, *jedanput*, *podtekst*, *dvadesetdva*, *popudbina*, *svjedočba*, *stric bi*, *stranka*, *predpovjesni*, *najjači*, dok se pak govori [iškole], [paščeš], [mlaci], [gratski] (ili [gracki]), [otčepiti], [saću], [jedamput], [potekst], [dvadesedva], [popudbina], [svjedodžba], [stridzbi], [strajka], [pretpovjesni], [najači].

VI

Ne piše se ništa kad nema fonema, a ima glasnika prema pravilima pravogovora. Tako se primjerice izgovora [zəgə], [sətə], [biciklə], [bijo], [kemija], [radijo], [radija], [Verdija], [Mija], itd., a misli se i piše *ZG*, *ST*, *bicikl*, *bio*, *kemia*, *radio*, *radia*, *Verdia*, *Mia*. Kad se međutim fonem /j/ nalazi u rječi, a

to se zna po tome što se on tu hotimično a ne prisilno izgovara. onda se tu i piše. npr. *dvaju, koja, čijom, svoji, pijem, vedrije*, itd.

Zaključno o pravopisu i pravorjeku

I to je sve. Dosljednom fonološkom pravopisu ne trebaju posebne pravopisne knjige. Veliki su svjetski jezici razvili visoku pismenu kulturu bez pravopisnih knjiga. Ni hrvatska pismenost nije imala takve knjige o pravopisnosti sve do 1892. godine, a svejedno je hrvatski pisani jezik bio spominjan među malobrojnima plemenitima jezicima. Neurednima je pravopisima potrebna posebna knjiga s pridodatim joj posebnim rječnikom kao dokazom nemoćnosti uspostavljenih pravila. Postoje li pri pisanju dosljednim fonološkim pravopisom kakve dvojbe, dostatni su obični rječnici i gramatike. Danas postoje još i računalski programi, koji još i prije lektora, pa i bez našeg posebnog nastojanja prikrivaju nam neznanje i ispravljaju nam pogreške. Zato je "tehnička pismenost" posve nevažno i nepouzdana mjerilo osobne kulture. Ono što je važno za pismenost, ako to podpada pod pojmom pismenosti, to je poznavanje jezika, njegova bogatstva u čistom stanju sve do skrivenih mu kutaka. Još i drugo – elokvencija kao umjeće da se pisanim tekstem iskaže upravo ono što se hoće reći na način da to drugi baš tako lako razumiju. Za pismenost je važno i to da ne djeluje na govor tako da ga kvari. Pismenost, dapače, treba ostaviti prostor pravogovoru da se ostvari kao naravan govor i prostor govorništva da se izrazi svojim sredstvima i načinima.

Razumijem sve koje uz postojeći pravopis veže nostalgia. Razumjem, jer i mene u mom zalaganju za pravopisnim preinakama pokreću nostalgije, i to nostalgije mnogo šire od mene samoga i mnogo dugotrajnije od mene.

LITERATURA

- Broz, I. (1892). *Hrvatski pravopis*. Zagreb.
- Brozović, D. (1973). O ortoepskoj vrjednosti dugoga i produženoga ijekavskog jata. *Jezik XX*, 3, 65-74; 4, 106-118; 5, 142-149.
- Brozović, D. (1991). Fonologija hrvatskoga književnog jezika. U *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, 379-452. Zagreb: HAZU - Globus.
- Brozović, D. (2001). Načelno o pravopisnim načelima. *Vjenac IX*, 183, 6
- Jakobson, R. and Halle, M. (1956). *Fundamentals of Language*. The Hague.
- Jonke, Lj. (1964). *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb: Nakladni Zavod Znanje.
- Književni dogovor, Beč, 1850. *Narodne novine*, 76, Zagreb, 1850.
- Maretić, T. (1889). Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima. Zagreb: JAZU.
- Martinet, A. (1960). *Elements de linguistique generale*. Paris 1970: Armand Golin.

-
- Škarić, I. (1969/70). Glasovne promjene unutar izgovorene rječi. *Jezik* 5, 134-145.
- Škarić, I. (1985). Slovo, glas, i fonem j. *Jezik* 32, 5, 131-138.
- Škarić, I. (1991). Jezik u pravopisu. *Jezik* 39, 2, 33-45.
- Škarić, I. (1996). Što s hrvatskim standardnim refleksom dugoga staroga jata? *Govor* XIII, 1-2, 1-23
- Škarić, I. (2000). Č i Đ. *Govor* XVII, 2, 77-104
- Šulek, B. (1854). O dvoglasu ic. Neven, tretji tečaj. Književni prilog k "Nevenu", br 2, 20. Travnja 1854, V - X.
- Vončina, J. (1993). Hrvatski jekavski dugi jat. U *Preporodni jezični temelji*, 123-154, Zagreb: Matica hrvatska.
-

Ivo Škarić
 Filozofski fakultet, Zagreb
 Hrvatska

**WHAT KIND OF ORTHOGRAPHY
 (BETWEEN PHONETICS AND PHONOLOGY)**

SUMMARY

The paper deals at the theoretical level with the difference between sounds and phonemes and concludes that the substantial difference does not pertain to the width or the degree of abstractness of such entities but to the fact that a sound is a universal speech entity and a phoneme a mentally specific linguistic entity. As a consequence, the differences between a phonetic and phonological transcription in all languages are substantial, even when using a broad phonetic transcription.

It is argued that the current Croatian orthography in part follows the principle of phonological transcription, but that the phonetic part is not negligible as it is also the etymological way of writing. It is considered, on the basis of some testing, that it would be much better for reading, writing and learning if the orthography were consistent, i.e. in the case of Croatian orthography, consistently phonological.

The ways of writing throughout the past history of Croatian literacy give sufficient evidence for the thesis that at the time of establishing the first official orthography in 1892, the way of writing was consistently more phonological than is prescribed today.

The author advocates changes in the Croatian orthography. Interventions would be desirable in a monosemic writing of phonemes of which there are 29 (excluding /č/, /dž/ and /ije/, and with a syllabic r) and in a not insignificant number of reinterpretations of phonemic positions in words. The most frequent is the elimination of a letter j in intervocalic positions with i and e, where it is a non-phonemic prosodic sound (e.g. kemia, gloria instead of kemija, gloriija) not morphemically motivated, and the correction of numerous phonetically recorded assimilations which are not phonemic (e.g. otpadci, svjedočba, predpovijesni, izčitatati, poputbina instead of otpaci, svjedodžba, pretpovijesni, iščitati, popudbina). Reflex of the old long yat sound is interpreted as the diphoneme /je/ like a short yat, so there is no reason for not writing them in the same way (cvjet, cvjetni, ljep, ljepši). A special symbol for writing a syllabic r sound /r/ has also been suggested at the same place. Some prosodic forms not interfering with a standard related possibility of a combinatory axis should also be acceptable in a codification related sense.

Key words: orthography, Croatian language